

DÎROKA TENDURUSTÊ

1

Abdusamet Yîgît

Weşanên

·
·
·
·

*Dîroka tendurustê
@Abdusamet yigit
Weşanên zanîstî
2013-Almanya-Berlin*

·
ISBN 968-4-941997-31-0

Pêşgotin:

Dîroka tendurustê (‘**medical history**’) û ankû bi gotineka din dîroka tîbbê wê di awayekê de wê, weke aliyekê giring ê hizirkirina mirov wê pêşkeve û wê xwe bide dîyarkirin. Di nava serûwana hizirkirina mirov de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring wê hertimî wê derkeve li pêş. Di aslê xwe de wê, tendurust wê, pêvajoyên wê yên pêşketinê wê dema ku mirov di çerçoveya jîyan û mejuya wê ya jîyankirî de wê li wê bihizirê wê karibê me bi gelek encamên giring re rûbirû bide hiştin.

Di nava jîyanê de wê, mirov wê hertimî di nava hwdana başî û xweşiyê de bê. Wê li xwedîya fîzîkî û derûnî wî bigierihê. Di wê temenê de wê tendurustî wê weke navê wê bê. Di wê temenê de wê dema ku em mirov û ankû zindî xwediyî temenekê fîzîkî ê wê jîyankirinê bin wê demê wê ew fîzîk wê xwediyê hebûnê ku ew were fahmkirin bê. Wê di wê temenê de wê bijî û xwediyê awayekê jîyanê bê wê di ahenge wê de wê fahmbikê.

Di nava têgîna tendurustê û pêvajoyên hizirkirinê ên di demên şariştaniyê de wê ji destpêka wê ve wê, têgîna tendurustê wê weke serekek hizirkirinê a giring û jîyanî wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin. Tendurust wê weke xosletekê jîyane wê hebê. Bi teybetî di nava jîyane şariştanî de wê, bi wê re wê tendurustî wê weke aliyekê giring ê temenê wê biafirênê.

Tendurust wê di nava jîyanê de wê hemû rewşên weke vajî ya başiyê ku wê rûbidin wê di çerçoveya wê de wê, karibin werina ser ziman. Di wê temneê de wê, pêvajoyên nexweşîyan di nava jîyane mirov de wê dikarê wê ji du aliyan ve wê hilde li dest. Yek li ser dîroka kes bixwe re wê ji destpêka bûyîn û heta mirina wê re bi pêvajoyên wê re wê fahmbikê. Ya din jî di nava jîyane giştî de wê pêvajoyên jîyankirinê ên bi hezaran salan dikarê di temenê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Dîroka tendurustê wê hin bi hin wê çendî ku wê bi ber demên hemdem ve wê were wê di awayekê bi ber komplikabûyînê ve wê herê. Di wê temenê de wê zêdetirî wê sofistike û pêşveçûn wê bi wê re wê bibê. Di serdemên kevnera de wê bi zêdeyî wê temenê wê yê bi sazûmanî wê bi aqilê felsefeyê û hwd re wê bê avêtin. Wê di wê temenê de wê pêvajoyên pêşketinê jî wê ji gelek aliya ve wê bijî. Lê wê serdemên navîn wê di aslê

xwe de wê, weke aliyekê wê yê giring wê li ser wê temenê re wê pêvajoyên pêşketinê wê di çerçoveya jîyanek civakî û hwd de wê bijî. Wê di wê de wê rewşêmn nexweşîyan wê werina kifşkirin û salixkirin. Wê bi wê re wê dermangerî wê li ser wê re wê weke aliyekê wê yê din be ku wê pêşkeve. Derman wê bo ku mirov ji nexweşîyê xilas bikê wê weke tiştina xwezayî ku wê bîn pêşxistin û wê bîn hanîn li ser ziman bê.

Di wê temenê de wê weke aliyekê giring ê tendurustiyê wê dermangeri wê biafirênê. Di nava dîroka tendurustê de wê di temenê de wê ji mesopotamiya, misra kevn, Çîn, hind, girêk û hwd wê weke aliyna ku wê di wê temenê de wê pêvajoyên wê li wan li gorî xosletên herêmî û hwd wê bê jînkirin. Di serdemên navîn de wê herêmên weke rojava, kurdistan, çîn, hindîstan û hwd wê weke navendna ku mirov di dewam wê de wê bi pêvajoyên pêşketinê ên têngîna zanista tendurustê û felsefeya wê re bi pêvajoyên wê yên pêşketinê re ku wê karibê bi pêşketinên wan re werênê ser ziman bê. Di wê temenê de wê, tendurust wê, pêvajoyên wê yên piştê ên serdemên navîn wê piştî serdemên kevnêra û hwd re wê bi zêdeyî wê di wê ahenge de wê werina fahmkirin û wê pêşketinên bi wan wê bibin. Fahmkirina tendurustê wê weke aliyekê wê yê giring ê pêşketina mirov û jîyane mirov biafirênê. Ber vê yekê wê giring bê ku mirov bi berdewamî wê fahmbikê. Ber ku wê heta ku wê jîyan hebê wê ew jî wê hertimî wê pêşkeve û wê pêvajoyên pêşketinê wê bi xwe re wê bijî..

Abdusamet Yigit

Destpêk; dîroka tendurustîyê

Dîroka tendurustiyê wê weke dîrokek demdirêj a bi jîyane mirov a bi keseyetî û komî ve girêdayî ku wê pêşkeve bê. Di wê temenê de wê bi temenekê fahmkirinên ji xwezayê û hwd re wê xwediyê pêvajoyên xwe yên destpêkê ên fahmkirinê û pêşketinê bin. Di aslê xwe de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijara têgîan tendurustê û her wusa di wê çerçoveyê de bi kortasî jî nerînek li mejuya wê xistin wê temenekê fahmkirinê ê ji aliyekê giring ve wê di mejiyê mirov de wê biafirênê.

Mijara tendurustê wê di nava jîyanê de wê ji demên ku wê pêşkeve û heta roja me wê her ku wê dem bi ser ve wê herê wê zêdetirî wê giring bê û wê derkeve li pêş. Wê bi pêşketinên ku wê bi wê re wê bînin kirin re wê di awayekê de wê, wê bê dîtin. Wê jî mirov diikarê wê werênê ser ziman ku wê pêvajoyên wê yên destpêkê ên weke ku mirov wê hilde li dest wê, zêde demdirêj bin.

Î ro gelek zanyar di demên hemdem de ku wê li er mejuya tendurustê wê bihizirin wê 'bi jîyane mirov berî dîrokê' re jî wê hinekî wê li wê bihizirê mirovên berî dîrokê wan çawa û di awayekê çawa de xwe bi rêxistikiribû di wê awayekê de wê bikin ku ew wê fahmbikin. Di wê

temenê de wê, li ser awayê tendurustiyê û hwd re wê pêvajoyên wê yên fahmkirinê wê bikin ku ew wê fahmbikin û wê werênina ser ziman.

Bi teybetî wê di pêvajoyên demên şariştaniyê û ankû demên aqil de wê zêdetirî wê di awayekê de ku mirov wê hewirdora xwe nasbikê û wê fêrî sûdgirtina ji xwezayê bibê û pê de wê bi zêdeyî wê li ser wê re wê di awayekê de wê zêdetirî wê xwe di awayekê de wê bide dîyarkirin. Em wê jî dikarin wê di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê werênina ser ziman ku wê mijara têngîna tendurustê wê, di wê temenê de wê derkeve li pêş.

Di wê xabatê a li ser têngîna tendurustê de wê ew îdîaya min nebê ku ezê wê ji hemû aliyên wê yê pêşketina ve wê werênima ser ziman. Ber ku wê ev dîrok û mejuya tendurustê wê bi serê xwe wê weke mijarek pirr zêde a kûr û demdirêj bê. Wê gelek aliyên wê yên ku ew divê ku ew werina ser ziman jî wê hebin. Lê li vir di serî de ji aliyê demên wê yên berê û xwezayî ku ew di xatek çawa de heta roja me awayekê pêşketinê bi xwe re jîyankiriya wê çawa wê dîmenekê bi wê re raxima li berçav wê armanca min a sereka bê. Di wê temenê de wê tendurustî wê di wê temenê de wê, di nava hizrên ku ew di her demê de dihên ser ziman de jî wê di awayekê de wê hebê. Minaq wê di nava felsefeyê û hwd de jî wê hebê. Pêvajoyên felsefeyê wê bi serê xwe wê, weke pêvajoyên hizirkirinekê ên bi awayekê ku wê bi zêdeyî wê bi wê ve girêdayê wê pêşkevin bin.

Wê dema ku em li nava têngînên felsefeyê û hwd dinerin em wê dibênin ku wê di awayekê de wê pirr zêde wê, hizirkirinên felsefeyê wê di awayekê de wê, bi wê re wê, çerçoveyek têngînî a tendurustê wê di xwe de wê bihawênin. Wê di wê temenê de wê, hizirkirinên li ser anatomiyê, erkên beşên laşê mirov û hwd wê bi wê re wê werina sser ziman. Minaq mirov bi çavên xwe dibîne û wê çavên mirov wê çawa dibînin û ya ku ew dibînin ew bi rastî weke ya ku mirov dibîne ya û hwd wê weke aliyna ku wê li wê werina lê pirsin bin.

Di dewama wê de wê, felsefe wê, têngînên weke yên tendurustê wê zêdetirî wê bi hizirkirinê re wê di awayekê de wê temenekê hizirkirinê wê bi wê re wê di awayekê de wê biafirênê. Wê di awayekê de wê, çerçoveyek hizirkirinê a bi sazûman û ku wê bi wê mirov bigihijê temenekê kûrbûnê wê bi wê re wê biafirê. Her dem wê dema ku wê bi hizirkirin û hwd re wê di xwe de wê pêşkeve wê, ji dem û azmûnên berê xwe wê zêde wê sudekê wê wergirin. Wê bi wan re wê di awayekê de wê, bi wê re wê pêşkeve. Di wê temenê de wê dema ku em li hizirkirinên

demên felsefeyê dinerin wê pêşî wê ji aliyekê ve wê wê aliyekê wê yê li ser temenê fahmkirinên demên berî wê jî wê ava bê. Wê di wê temenê de wê di awayekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê hizirkirinên bi wê re wê êdî wê weke ku wê bigihijina temenekê ji xwe re wê di awayekê de wê werina dîtin.

Di mijara hizirkirinê a tendurustê de wê, rewş wê hinekî din wê komplika bê. Çendî ku wê weke ku mirov ji nava hizirkirinê û jîyanê wê weke ku ew di awayekê hesan de dihê dîtin wê kifşdikê jî lê ev dîmen wê di awayekê de wê, weke dîmenekê anakronikî bimênê di çerçoveya fahmkirina me de. Ber vê yekê ev dîmen wê weke dîmenekê zêde giring wê xwe bi wê re wê di awayekê de wê bide dîyarkirin.

Di nava felsefeyê de wê, hizirkirinên li ser jîyanê, têkiliya jîyanê bi zindiyan û xwezayê û hwd re ku wê lê were lê pirsîn wê di awayekê de wê temenê lêpirsînê jî wê di wê temenê de wê bi temenekê xwezayî wê were çêkirin. Wê di wê temenê de wê ew hewldanên fahmkirinê ên bi xwezayê re wê di wê temenê de wê, di awayekê de wê bi wê re wê, werina dîtin.

Lê em wê bêjin ku wê felsefe û rengê aqilê wê awayekê giring wê bi wê re wê bide çêkirin. Minaq dibistanên fêrbûnê ên weke yên demên kevnera ku wê di wan de wê bibin wê di wan de wê, mijarên tendurustê wê di çerçoveyek fahmkiriinê de wê bên hildan li dest. Em wê dibînin û kifşdikin ku wê pêvajoyên hizirkirinên bi tendurustê ên demên destpêkê ên xwezaye mirov re wê, li ser esasê kirinî û ankû pîretikî a bi hizirkirinê re bê. Lê wê di demên piştre wê zêdetirî wê ji wê bê derbaskirin. Wê ew aliyê kirinî wê çendî ku wê bi wê re wê weke aliyekê bingihîn wê pêşkeve jî lê wê di awayekê de wê weke aliyekê wê yê din wê têgînên wê yên hizirkî wê bi demê re wê pêşkevin û wê xwe bidina dîyarkirin.

Di wê temenê de wê jî mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê têgîna tendurustê wê di awayekê de wê, weke aliyekê giring ê fahmkirinê wê di wê temenê de wê di nava fahmkirina aqilê mirov de wê xwe bide dîyarkirin.

Em ku em hinekî empatiyê bi wê re bikin wê têgîna hizirkirina tendurustê wê di destpêkê de wê bi wê re wê li ser wê temenê wê, çawa wê pêvajoyên hizirkirinê wê bibin û wê bina temenê hizirkirin piştre ên bi wê re wê di awayekê de wê bi wê re wê werê dîtin. Di wê temenê de wê, tendurust wê, weke tiştê ku wê pêwîst bê wê, di wê temenê de wê, li wê were hizirkirin. Di felsefeyê de wê aliyekê giring wê bi reheti, hazgirtin û dilxweşîya mirov re wê li wê were hizirkirin. Di wê

çerçoveyê de wê aliyên fîzîkî û ne fîzîkî ên di wê çerçoveyê de ku wê bên li wan hizirkirin wê aliyek ji wan jî wê tendurustiya mirovî bê. Wê di wê temenê de wê, di wê çerçoveyê de wê bi hizirkirin ku mirov rehet bê, baş bê, ne xwediyê pirsgirêkên weke yên bi nexweşiyê û hwd bê wê mirov çawa wê di xweşiyekê de wê bijî wê li ser wê bê hizirkirin. Wê di wê temenê de wê di awayekê de wê bi wê re wê li wê were hizirkirin (çav: Cassedy, James H. (1992). "Numbering the North's Medical Events: Humanitarianism and Science in Civil War Statistics". *Bulletin of the History of Medicine*. 66 (2): 210–33. PMID 1290489.).

Di aslê xwe de wê aliyekê wê yê giring jî wê di wê temenê de wê bi hizirkirinê re wê têngîna tendurustê ku wê li ser hewldanên fahmkirinê ên bi mereqa mirov ve jî wê girêdayî bê. Minaq wê, dema ku mirov wê, bijî wê ew temenê jîyanê wê li ser çî temenê bê û wê temenê wê yê fîzîkî û hwd wê çî bê wê li wê bihizirê. Di wê temenê de wê, di awayekê de wê li wê bihizirê û wê hewlbide ku ew wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Di mijara hizirkirinê bi tendurustê de wê, di wê temenê de wê, pêşî wê weke ku mirov wê dibînê wê li ser rewşên fahmkirinê ên weke bi aliyên menewî û hwd re wê di awayekê de wê pêşkeve. Wê mirov wê, ya ku ew mirov dikê mereqê û ankû ji wê derdixê wê çî bê ew wê dibînê. Di dewama wê de wê, dema ku wê deverek mirov wê birindar bibê wê piştre wê bibînê ku ew çawa xwûna wê disekinê û ew pişti qamûşk digirê piştre rehet dikê. Di dewama wê de wê, ev wê weke aliyê ku wê mirov wê di awayekê de wê bi çavên xwe wê di jîyanê de wê bibênê bê. Di dewama wê de wê jî mirov diakrê wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijara tendurustiyê wê, di wê temenê de wê, weke aliyên wê yên ku em dikarin li gorî rengê wê yê li herêman ku ew pêşketîya û awayên wê yên ku ew dem bi dem bi pêvajoyên pêşdikevin di wê rengê de bi du dîmenî wê dikarê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê, ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê di dewama wê de wê li wê bihizirê û wê fahmbikê bê (çav: Ann Jannetta, *The Vaccinators: Smallpox, Medical Knowledge and the "Opening" of Japan* (2007)).

Di awayekê din de jî wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê pêvajoyên tendurustê wê li ser esasê başbûnê û xwe baş dîtîne û hwd re wê bibê. Di wê temenê de ku wê deverek mirov wê biêşihê wê mirov wê pêşî wê nizanibê ku wê çî bê. Lê piştre wê hin bi hin wê li wê bihizirê ku ew divê ku ew çî bibê. Di wê temenê de wê berê aqil û rûyê mirov wê bi mêyla wê re wê di aliyê de bê ku ew çawa tiştê bikê ku ew wê êşê ji

holê rabikê. Xwe bi wê re êdî rehet bikê. Ev wê weke aliyekê ku wê li wê bihizirê bê.

Di aslê xwe de wê, dema ku mirov dîroka tendurustê wê hilde li dest wê, di dewama wê de wê weke aliyekê wê pêvajoyên wê yên pêşketinê wê di xatekê de ku mirov wê werênê ser ziman wê were dîtin ku wê çawa wê dem bi dem wê bi astbûnê wê pêşketina wê bibê bê. Di aslê xwe de wê dîroka demên berî demên şariştaniyê wê di wan de jî wê têgînek tendurustê wê hebê. Wê weke aliyekê wê yê din ê giring jî wê di wê temenê de wê xwe di awayekê de wê bide dîyarkirin. Di aslê xwe de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê, demên berî şariştaniyê wê, dema ku mirov pêvajoyên wê hilde li dest wê, di wê temenê de wê, di awayek de wê, we bide dîyarkirin (çav: roberto, Margotta(1996) *Medisinens historie, inn på norwegian*).

Li vir em di destpêkê bo ku em li ser wê re pêvajoyên wê yên hizirkirinê werênina ser ziman wê di wê temenê de wê, çawa wê pêvajoyên wê yên demên hizirkirinê wê bibin wê bide nîşandin (çav: R.D. Biggs (2005). "Medicine, Surgery, and Public Health in Ancient Mesopotamia". *Journal of Assyrian Academic Studies*. 19 (1): 7–18.).

Pêvajoya demên aqil ên felsefeyê wê di wê temenê de wê di destpêkê de wê çendî ku wê pêvajoyîna weke destpêka pêvajoyên aqil hemdem jî wê werina dîtin jî bin lê mirov di dewama wê de wê weke aliyekê giring ku mirov li wê dihizirê wê mirov dibînê ku wê di wê de hinek hevgerîtinên (sentezên) ku ew hena wê karibin di derbarê pêvajoyên hizirkirinê ên demên berê de jî ew têgînekê bidina me (çav: R.D. Biggs (2005). "Medicine, Surgery, and Public Health in Ancient Mesopotamia". *Journal of Assyrian Academic Studies*. 19 (1): 7–18.)

Dîroka jîyane mirov a bi xwezayê re wê di wê demê de wê ji gelek aliyên wê yên hizirî ve wê bê hildan li dest. Di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê xwe bide dîyarkirin. Di aslê xwe de wê mirov, wê jî wê bi wê re wê di dewama wê de wê divê ku wê werênê ser ziman ku wê, pêvajoyên hizirkirinê wê di awayekê de wê weke aliyekê ku wê di wê çerçoveya têgîna nava başî û nebaşiyê de wê, were fahmkirin wê hinekî wê bi wê ve girêdayî wê, werênê ser ziman. Di wê temenê de wê, destpêka aqil û hizirkirinê wê di çerçoveya wê dualiteyê de wê di awayekê de wê pêşkeve. Wê di nava wê de wê ya baş û nebaş, ya ku ew jî mirov re qanca û ya ku ew jî mirov re neqanca wê, bi gelek aliyên wê yên di nava jîyanê de re wê, were hizirkirin (çav: Webster,

Charles (1995). "Paracelsus Confronts the Saints: Miracles, Healing and the Secularization of Magic". *Social History of Medicine*).

Di aslê xwe de wê, di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê, dikarê wê werênê ser ziman ku wê çerçoveya têtîna gerdûnê de wê, têtîna hêza baş û nebaş ku wê pêşketina wê di çerçoveya têtîna diyalektika dijber de wê, bide dîyarkirin wê di wê temenê de wê, weke rêgezê giring wê di temenê wê fahmkirinê de wê xwe bide dîyarkirin.

Ev wê, bi demê re wê bi temenê hizirkirinê û pêvajoyên wê re wê di awayekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê xwe bide dîyarkirin. Di aslê xwe de wê, mirov dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê mijara dualiteya nava jîyanê a di wê temenê de wê, bi têtînê wê, dema ku wê du aliyên vajî hevdu wê bide çêkirin û kifşkirin wê ji aliyekê ve wê xwe bi sipêrê li rastiyeke. Ew rastî jî wê, di awayekê de wê, ew bê ku wê aliyê xirab, nebaş û neqanc û yê baş, nexirab û qanc re wê were ser ziman bê. Di wê temenê de wê şîroveyan jîyanî ku wê werina kirin wê, di wê temenê de wê rewşên weke nexweşî, ne-nexweşî û hwd jî wê diawayekê de wê hilde li nava xwe. Di wê temenê de wê, dema ku wê rewşa nexweşiyê wê were ser ziman wê, di wê temenê de wê ya vajî wê ne-nexweşî bê. Wê ev wê, di nava têtîna rengê hizirkirinê ê herêmên meseopotamiyayî de wê ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku wê xwe di wê çerçoveyê de wê bide dîyarkirin bê. Di têtîna tendurustîya meseopotamiya de jî wê di aslê xwe de wê di pêvajoyên wê yê pêşketinê heta ya demên kurdistanî ku wê pêşkevin de jî wê were ser ziman. Pêvajoyên fahmkirinê kifşkirinê ên li ser têtîna anatomiyê ku wê bibin wê, di awayekê de wê li ser wê temenê wê kifşkirinê wê yê ku wê bibin wê hebin. Di aslê xwe de wê, têtîna tendurustiyê wê di wê temenê de wê, dema ku em di çerçoveya felsefeya zerdeşt de jî wê hilde li dest wê, di temenê têtîna gîyane baş û nebaşî de wê were hildan li dest. Di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring jî wê, têtînê weke 'ketina gîyanên xirab li laş' jî wê bi wê re wê, di awayekê de wê were ser ziman. Di wê temenê de wê têtîna 'gîyane xirab' wê, di wê çerçoveyê de wê, hem wê temenekê fahmkirinê a bi aliyê nebaş ve wê were fahmkirin û hem jî wê bi aliyê 'başkirinê' 'ji nebaşiyê xilaskirinê' û hwd re wê di awayekê de wê, weke aliyekê wê yê giring re wê were fahmkirin. Di serdemên kevnera de wê têtîna ''weke nexweşiyê dîtina ketina gîyane nebaş a li laş' de wê, piştê wê weke sedema başkirinê, dermankirinê û hwd jî wê were dîtîn û wê li gorî wê bergirên afsûnî ên weke derxistina gîyane xirab ji laş weke başkirinê were dîtîn. Kesê ku ew

gîyane xirab ketiya laş de wê, weke kesê 'nexweş' wê were dîtin. Di wê temenê de wê têtîna nexweşîyê wê ji wê aliyê ve wê weke aliyekê wê giring wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin (çav: Webster, Charles (1995). "Paracelsus Confronts the Saints: Miracles, Healing and the Secularization of Magic". Social History of Medicine).

Mijar were çavkaniya nexweşîyê û hwd wê, di nava têtîna yazdanî a serdemên berî demên kevnera de wê, minaq di demên hûrî û mîtannîyan de wê bi têtînek gerdûnî wê bikin ku wê fahmbikin. Wê li ser her çar elementên ku ew weke yên temenekê jîyanê diafirênin ên weke ax, hewa, agir û av ku wê hebê wê bi wê re wê werênina ser ziman. Di wê temenê de wê beremberê wê çar rewşên weke germî, zûwayî, cemdî û şilî û hwd re wê werê ser ziman. Di dewama wê de wê rewşên ku wê bibin wê di nava wan de wê bi wê re wê bibin.

Di rewşa hizirkirinên li gîyanê û têtîliya wê ya bi nexweşîyê û ankû rewşên bi tendurust ên baş re wê, di çerçoveya têtîna baş û nebaş a bi darazî re wê ew wê were hanîn li ser ziman. Wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê ev wê xwe bi wê re wê, di awayekê de wê bide nîşandin (çav: Deepak Kumar, "India" in Roy Porter, ed, The Cambridge History of Science: Volume 4: 18th-century Science (2003) pp. 680–83 Unschuld (2003),).

Di aslê xwe de wê mijara rewşa têtîna tendurustî a weke li asya dûr wê pêşkeve ên weke rewşên '**akapunktur**' û hwd jî wê, di awayekê de wê weke aliyekê din ê giring bê ku mirov wê, li ser wê bisekinê. Emê li jêr wê li ser wê bisekin in. Lê li vir wê tenê wê gotinekê em dikarin wê bi wê re wê, di awayekê de wê, bi wê re werênina ser ziman. Minaq wê rewşên bi wê rengê ên ku wê bi wê awayê wê pêşkevin wê, di temenê wan de wê zanînek hûrgilkirî a ku mirov wê fahmbikê wê hebê. Di wê temenê de wê ev jî wê weke aliyekê wan ê din bê ku mirov wê di dewama wê de wê li ser wê bisekinê bê (çav: Deepak Kumar, "India" in Roy Porter, ed, The Cambridge History of Science: Volume 4: 18th-century Science (2003) pp. 680–83 Unschuld (2003),) (çav: Kenneth G. Zysk, Asceticism and Healing in Ancient India: Medicine in the Buddhist Monastery, Oxford University Press, rev. ed. (1998)).

Di aslê xwe de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijara hizirkirina têtîna akapunkturê wê di awayekê de wê dema ku mriov wê li wê bihizirê wê bi wê re wê ew wê were dîtin ku wê têtîna qasan wê bi hebûna wan û destik, navik, û girêdanên wan ên ku ew bi hev û ji hev dibin û hwd ve girêdayî wê aliyekê wê hebê. di wê temenê de wê ev wê

weke rewşeka ku wê bi wê re wê mudahale wê li ser rewşa anatomiya biolojikî a laşî wê were kirin bê. Di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê giring wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê berî wê demê wê rewşên bi wê rengê ên weke wê li meseopotamiya wê, awayekê wê yê kevnera wê li dora 2000 hezar salan wê were dîtin. Wê dema ku em bineter û ankû nivîsên bizmarî ên ji demên sûmerîyan û hwd dixwênê wê di wê de wê, di çerçoveyekê de wê, bahsa awayekê wê bikê. Lê ji aliyekê din ve jî wê bahsa nexweşîyan wê bikin û wê weke 'dayinna ku ew ji aliyê yazdanan ve li mirov dihên dayin' wê ji wan wê were bahskirin û wê bînina ser ziman. Wê di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê giring wê di wê temenê de wê xwe bi wê re wê di awayekê de wê bide dîyarkirin (çav: Kenneth G. Zysk, *Asceticism and Healing in Ancient India: Medicine in the Buddhist Monastery*, Oxford University Press, rev. ed. (1998).

Di aslê xwe de wê, dema ku em şirove dikin wê di wê de wê gelek aliyên ku em du çerçoveya têgîna tendurustê de wan werênina ser ziman wê werina dîtin. Di awayekê de wê hê di demên sûmerîyan û hinekî piştî wan wê têgînên weke 'emeliyetî' ku wê werê kirin wê di derbarê wê de wê, têgîn wê hebin. Ji hinek nivîsên bizmarî ên ku ew li dora xabûrê hatina dîtin û hinek nivîsên li başûrê kurdistanê li qûntara rêza çîyayên zagrosê hatina dîtin de wê, di wê temenê de wê hinek gotinên ku em ji wan dikarin bihijina wê têgînê wê hebin.

Wekî din wê têgînek başkirinê wê di awayekê de wê di dema qasîtiyan de wê weke ku em dibînin wê di temenekê bawerî û ciribandî wê di zikhevdu de wê di awayekê de wê were dîtin ku ew bikardihênin. Minaq têgîna 'kevîrê şifadayinê' wê di dema wan de wê hebê. Kevîrê şifayê ku mirov wê zikê wan wê biêşihê û yan jî deverê wan a din wê biêşihê wê herê û wê devera xwe ya diêşihê wê bide kevîr û wê ji wê bigihijê başbûnê. Di wê temenê de wê, ew wê di wê rengê de wê were hizirkirin (çav: R.D. Biggs (2005). "Medicine, Surgery, and Public Health in Ancient Mesopotamia". *Journal of Assyrian Academic Studies*. 19 (1): 7–18. .).

Di wê rengê de wê gelek kirinên ku em dikarin wan di wê temenê de wan kifşbikin û werênina ser ziman wê hebin. Lê di aslê xwe de wê, ji wê zêdetirî wê di awayekê de wê bi wê re wê hebê. Wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê rewşên bi wê rengê wê di nava wan de wê zêdetirî wê hebê. Ku wê weke çandaka şifagirtinê bê wê li laş çêkirina 'daqan' wê heta roja me jî wê di nava kurdan de wê bi wê armancê wê

werina çêkirin (çav: Kenneth G. Zysk, *Asceticism and Healing in Ancient India: Medicine in the Buddhist Monastery*, Oxford University Press, rev. ed. (1998)).

Di dewama wê de wê weke laiyekê wê yê din jî wê ew wê were dîtin ku wê têngîna şifagirtinê wê, di dewama wê kirinên bi wê rengê wê ji çerçoveyek bawerî zêdetirî wê di çerçoveyek derûnî de wê, awayekê girêdanî a fîzîkî û yaqînî wê bi afirênê û wê di wê temenê de wê di awayekê de wê weke ku wê çêbikê. Ev jî wê di awayekê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê werênê ser ziman. Minaq jina bi haml ku ew bo ku ew gîyane xwe biparêzê û ankû ew bi heman rengê zaroya di zikê xwe de biparêzê ji nexweşîyan wê hinek bergirên ku wê di wê temenê de wê li wê were hizirkirin wê hebê. Di nava kurdan de wê heta roja me jî wê gotina ku wê 'cin wê ji hesin derbas nebê û wê di wê temenê de wê li cem xwe hesin girtin wê weke bi bawerîya ku wê gîyanê nebaş û ankû cinên ne baş wê nikaribin nêz bibin wê were dîtin û ev wê weke têngînek şifa dîtinê wê were dîtin.

Di dewama wê de wê jî wê weke aliyekê wê yê din jî wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê bi heman rengê wê têngîna 'çêkirina nivîştan' weke çandaka ku em dikarin wê di wê temenê de wê, di nava kurdan de wê ji demên berê wê dibînin ku wê hebê. Wê berî islamê jî wê hebê. Wê mantiqê wê, ew bê ku wê têngîh û bineterên pîroz ew li rex xwe bigirin û bi wê ew baş bin û ji nebaşîyan bînan parastin. Nexweşî nekevina laşê wan.

Di binetereka ku wê ji dema keyê mîtannî key 'tûşrata wê bimênê wê di wê de wê, bawerîya wî bi îştar bê. Keça wî weke nefetîti wê firawûnê misrê Emenhopê çarem re wê zewicîya. Lê ew firawûn bi nexweşîyek bêaman ew hatîya girtin. Keyê mîtannî ku wê gelek dîyarîyan ji wî re rêkê wê bi nameyekê wê peykelê îştar jî wê ji wî re rêbikê ku ew bi wê bigihijê başîyê û ji nexweşîya xwe xilas bibê. Ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê di dewama wê de wê, werênê ser ziman bê.

Di aslê xwe de wê, weke wê rewşê wê gelek rewşên din wê hebin. Ev rewş wê di dîmenekê de wê weke rewşna ku ew li ser bawerîyê re wê, werina ser ziman bin. Lê em dîmenê nikarin wê wilqasî bi hesanî wê şîrovebikin û wê werênina ser ziman. Ber ku wê, ji wê zêdetirî wê rewşên weke yê derûnîyê wê di temenê van rewşan de wê hebin ku mirov xwe bi wan baş hîsdikê. Wê girêdanên derûnî wê di temenê de wê hebin (çav: R.D. Biggs (2005). "Medicine, Surgery, and Public Health in Ancient Mesopotamia". *Journal of Assyrian Academic Studies*. 19 (1): 7–18.).

Di wê warê têngîna nexweşiyê de wê, têngînên bi wê rengê wê gelek têngînên ku em dikarin di çerçoveya têngîna tendurustiyê de wan werênina ser ziman wê hebin. Ev wê di derbarê têngîna tendurustiya herêmê a demên kevn de jî wê, têngînekê wê bide me. Î ro wê, li herêmê wê di dîroka wê ya kevn de wê salixkirinên weke yên bo çêkirina melheman, weke şarabê û gelek tiştên ku wê ji wan demên berê wê hebê wê di wê temenê de wê werina kifşkirin. Ev jî wê di awayekê de wê weke ku em wê dibênin wê hebê

Di demên pêşketina herêmê a bi têngînî de wê di wê rengê de wê, pêvajoyên hizirkirinê wê di awayekê de wê pirr zêde wê, xwediyê awayekê ku mirov bi wê rengê ji wan bigihijê encaman bê. Di aslê xwe de wê li herêmê wê, têngîna tendurustê wê ji ya ku em dizanin wê zêdetirî jî wê pêşketitir bê. Di wê temenê de wê nîşanakên başkirinê û belavkirina şifayê wê di awayekê de wê hebê (çav: Porter, Roy (1992). "Madness and its Institutions". In Wear, Andrew (ed.). *Medicine in Society: Historical Essays*. Cambridge: Cambridge University Press. pp. 277–302)

Di nava komên civakî de wê li herêmê wê kesên ku ew di wan waran de xwedî zanebûn in ji nava xwezayê û hwd wê bi wan re wê, di awayekê de wê were dîtîn. Lê di wê temenê de wê, di awayekê de wê, kifşkirinên bi anatomiya mirov û beşên laşên mirov bi erkên wan re wê, weke aliyekê din ê bi kifşkirinên wan re ku mirov li vir balê bikişênê li ser wê bê.

Di aslê xwe de wê, di warê kifşkirinên bi têngîna anatomiyê de wê di awayekê de wê, piirr zêde wê, têngnek li pêş wê hebê. Di derbarê zanînen berê de î ro agahiyên me yên ku ew hena di gelek waran de kêman in. Di wê temenê de wê, di awayekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê werênê ser ziman wê di wê rewşê de wê, rewşên weke yên kifşkirina nûqteyên laşê mirov û di wê temenê de hewldana fahmkirina wan bê. Di wê rengê de wê li ser rewşên weke yên kifşkirina nûqteyên laşên mirov û di wan de pêşxistina rêyên mudahaleyên fizikî li laş û hwd wê, xwe di awayekê de wê wê bide nîşandin. Minaq em î ro wê dibînin ku wê weke zanînek giring û temenî wê hebê ku wê, di derbarê nûqteyên laş ên ku ew wê weke yên ku wê di roja me de wê di nava têngînên akapunktûrê de wê werina bikarhanîn wê, şewayekê wê yê pêşî wê, li herêmê wê, hebê û wê di wê de wê mirov wê pirr zêde wê, pêşketî. Lê piştî zerdeşt ku wê hinekî jî wê ji wê temenî wê sûdwegirê û wê derkeve li pêş Bûda wê, bi temenekê hizirkirinê ê ji wê xwe û hizrên pêşdixê. Piştî wê êdî wê li ser wan hizrên wê re wê, di awayekê de wê, ew temen wê were pêşxistin. Wê di wê temenê de wê, kifşkirineka pirr zêde pêşketî

a bi anatomiya mirov re wê bê kifşkirin û wê li ser wê re wê, temenê başkirinê wê were pêşxistin.

Di aslê xwe de wê dema ku em ji aliyê ve dinerin em wê dikarin wê bêjin ku wê li herêma wê, zanîna anatomiyê a ku em kifşbikin hê me piçûk ji wê jî zêde kifşnekiriya. Mirov digihijê wê qinyatê di mejiyê xwe de (çav: Black, Jeremy; Green, Anthony (1992). Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia: An Illustrated Dictionary. The British Museum Press. p.45- 102.).

Di warê têgîna tendurustê de wê, di nava têgîna aliyê baş û nebaş de wê di awayekê de wê, pêşkeve. Wê aliyê nexweşiyê wê weke bi aliyê nebaş re wê were dîtîn. Heta ku wê di gelek bineterên nivîskî de wê nexweşî wê weke şewayekê cezakirinê ku wê yazdan wê bidina mirov wê, were dîtîn û ser ziman di nava rengên hizirkirinê ên demên mîtolojikî de.

Çendî ku wê di wê temenê de jî wê werê ser ziman jî lê wê mirov bi aqilê xwe re wê vala nese kinê. Wê li gorî wê bergirên xwe parastinê di çerçoveya wê mantiqê de wê pêşbixê. Minaq rêyên afsûnî ku wê werina dîtîn di wê temenê de wê, weke têgînek pirr zêde kevn bê ku wê were bikarhanîn bê. Di demên kevn de wê, ev wê bi zêdeyî wê, derkeve li pêş.

Di awayekê din de jî wê dema ku mirov wê bahsa têgîna tendurustê a berî şariştaniyê dinerê wê têgînên bi wê rengê wê çendî ku wê werina dîtîn jî lê wê di awayekê ku mirov bi xwe re acêbmayê didina hiştin wê di awayekê de wê, wê çerçoveya têgîna xwezayê wê li ser şewayên tevlihev kirinên bi weke çêkeriyên ji gaye weke derman û hwd wê were dîtîn. Wekî din wê rewşên din ên weke yên germê, avê, şilbûn û zûwabûnê wê bi gelek rewşên din ên jîyanî re wê di temenê wê de wê werina bikarhanîn. Minaq wê, di nava ava germ û cemî de wê, çi cûdahî wê hebê? Wê herdû wê weke du aliyên vajî hevdû ên bi rewşna avê ve girêdayî wê werina ser ziman. Di avên weke yên bi xwezayî û bi germî ji binê ardê derdikevin li herêma xwe avêtina li nava wan bo başkirinê wê bibê. Minaq wê, di nava avê de marîpişt û ankû marmasiyên piçûk ên nava avê ku wê li deverekê zêde kom bin wê deverên bi pîzik û ankû birindar wê bê xistin nava wan ku ew ji wê bimijin. Ew mijtin wê weke rewşek antîbiotikî ku wê li dijî enfeksiyon û hwd wê were bikarhanîn wê were dîtîn. Yanî wê devere bi pîrsgirêk wê di wê temenê de wê weke ku wê 'were paqijkirin bo başbûnê' wê, were lê nerîn.

Di awayekê din de wê, di nava ava germ de wê, 'paqijbûn' wê di awayekê de wê weke têgînekê wê hebê. Kesekê ku ew nexweşiyek di laş de hebê wê, xwe bikê nava ava germ. Yan jî serê wê biêşihê wê serê xwe

bi avek germ wê bişoyê. Wekî din wê, hinek minaqên din jî wê werina dîtin. Devera ku ew diêşihê wê di awayekê de wê, çawa wê, başbikê wê li ser wê rewşa avgermî û ankû avcemediyê re wê bikê ku ew wê bikê. Mirovekê ku wê serê wê biêşihê wê, bêzanîn ku ew wê, ew ji serê xwe germ bê. Wê dema ku wê destê xwe bidina serê wê jî wê ew wê were kifşkirin. Ber vê yekê wê weke şêwayekê baştirkinê wê, ew rewşa germbûnê a bi serîêşbûnê re ku wê bibê wê vajî wê cemidandinê û ankû di rewşek cemidî de wê hiştinê re wê, bê xwestin ku ew ji wê were derxistin. Ev wê mantiqekê li ser wê têngîna dijber a dîyalektikî a dualismê re wê bê kirin bê (çav: Black, Jeremy; Green, Anthony (1992). *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia: An Illustrated Dictionary*. The British Museum Press. p.45- 102.).

Di aslê xwe de wê, di dewama wê de wê jî wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê, mijarên serîêşê wê di awayekê de wê, di wê temenê de wê, bi wê germbûnê derxistinê re wê, bê xwestin ku ew bê baştirkin. Di wê rengê de wê dîmenek wê bi wê re wê were dîtin. Me li jor li deverekê bahsa 'kevirê şifayê' û ankû 'kevirê başkirinê a ji nexweşiyê' kir. Wê ev jî wê weke rewşek ku wê aliyekê wê yê bi wê rengê wê hebê. Li herêmê wê dema ku wê kevirên wê têhna rojê bidiyê de wê, bi germbûna wan re wê, zêde germ bibê. Wê di wê temenê de wê ev kevir wê, devera biêş wê bê danîn li ser wê ku ew baştir bê.

Di wê temenê de wê weke çandake bi wê rengê a fahmkirinê di nava kurdan de wê, li goyê mirov wê nerîna li wê ku wê li gorî wê çawa wê nexweşî heya û ankû nîn a wê, bi wê were kifşkirin. Minaq rewşên goyê mirov rahn, hişk, weke pişkûl û ankû neweke pişkûl, di renekê reş de ya û ankû ne di renekê reş de ya û hwd wê, ev wê, li wê were nerîn û wê bi wê re wê, di awayekê de wê bê xwestin ku ew bi wê were fahmkirin (çav: Monica Green, "Women's Medical Practice and Health Care in Medieval Europe," in *Sisters and Workers in the Middle Ages*, ed. J.M. Bennett et al. (University of Chicago Press, 1989), pp. 39–78).

Di aslê xwe de wê gelek rewşên weke wê yên ku em dikarin werênina ser ziman ên li ser wê rewşa goyê mirov û ankû miza mirov û hwd re wê hebin. Wekî din wê, hinek kesên ku wê ji viçika bêhvila mirov, tifa devê mirov, xwehdana laşê mirov û hwd jî wê fahmbikin wê hebûban. Ev jî wê weke aliyna ku wê di wê temenê de wê weke aliyna ku wê di wê çerçoveyê de wê, werina dîtin bin. Di demên berê ên kevnera û berî wan de wê, di awayekê de wê, têngîna kifşkirina laş di temenekê bi têngîna qasan de wê, zêdeyî wê li pêş bê. Di wê temenê de rewşên weke yên

bikarhanîna rewşên weke yên derxiyên akapunkturê û hwd wê, di wê temenê de wê hebê. Ev jî wê, di awayekê de wê, xwe bide nişandin. Di rewşa laş de wê ev rewş wê, di derbarê pêşketina wan û kifşkirinên bi wê re de wê bi zêdeyî wê weke rewşek ku wê were dîtin bê (çav: Farber, Walter (1995). *Witchcraft, Magic, and Divination in Ancient Mesopotamia. Civilizations of the Ancient Near East. 3.* New York: Charles Scribner's Sons, MacMillan Library Reference, Simon & Schuster MacMillan. pp. 1891–908.).

Di derbarê têtînen weke yên deverên laş ên weke ku wê di nava civakê de wê ji wan deman wê bê bi navkirin ên weke “devera laş a razî’ û hwd ku wê were dîtin wê weke rewşna ku wê taqabûlî rewên weke yên ‘penceşêrê’ û hwd, wê werê dîtin Di dewama wê de wê rewşwên bi wê rengê wê bi wê re wê, di awayekê de wê were dîtin. Di aslê xwe de wê jî wê weke aliyekê wê yê din ku mirov dikarê werênê ser ziman wê di demên kevnera de wê, gelek rewşên nexweşiyê wê bînan hildan li dest. Wê di awayekê bi sazûmanî de wê werina hildan li dest. Di wê temenê de em ji nava têtînen demê ên felsefeyê wê di awayekê de wê pir zêde kifşdikin. Têtînen weke yên rewşên nexweşiyên hundirînî, derveyî, derûnî, pedegogîkî û hwd re wê bi gelek aliyên din re wê were dîtin ku wê bînan hildan li dest. Minaq di wê warê de ji nava hizrên sokrat, platon, aristo, Quintilian, Turtulian, azîz Jerome û hwd dikarin di wê temenê de weke kesna ku em navê wan bînan ser ziman bin.

Di dewama wê de wê, li meseopotamiya wê di wê temenê de wê, çerçoveyek bi sazûmanî wê pêşketî wê hebê. Wê dema ku em li ser wê re hizirkirinên xwe bidomênin wê dikarin wê di dewama wê de wê werênina ser ziman ku wê weke aliyna wê yên giring wê, çerçoveya têtîna anatomiyê a wê bi wê re wê were ser ziman. Di aslê xwe de wê, kifşkirinên di çerçoveya têtîna nexweşiyê de wê pêvajoyên meseopotamiya ên ku ew bi wê re dihên ser ziman wê, dikarê di du awayan de wê werênê ser ziman. Di awayekê de wê, dema mitolojîyê û berî wê a berî şariştaniyê bê (çav: Monica Green, "Women's Medical Practice and Health Care in Medieval Europe," in *Sisters and Workers in the Middle Ages*, ed. J.M. Bennett et al. (University of Chicago Press, 1989), pp. 39–78).

Di wê demê de wê ji demên sumerîyan û hwd û berî wan wê bi wê rengê wê were ser ziman. Di dewama wê de wê, aliyekê din jî wê ew bê ku wê zanîna xwezayî a ku ew di wê temenê de wê hin bi hin wê di temenê wê de wê bicihbikin û wê bikarbînin bin. Di destana gilgamêş de

wê, di bin avê de wê, gayeyê ku ew heya bo jîyanî û marekê xwe lê pêçaya wê were bi pêjnkirin û ser ziman. Mar wê di roja me de jî wê weke dagerek tendurustî jî wê were bikarhanin. Hinek sedemên wê yên di demên berê de wê, hebin.

Wê gelek rîtuêlên ku wê li ser mar wê werina ser ziman wê hebin. Wê di wê temenê de wê mar wê di nava bawerîya yazdanî de wê di nava kurdan de wê bi hezaran salan wê weke têtînek bi nirx û heta 'pîroz' jî wê were dîtin. Li deverê cihê bawerîya êzdayîyan laleşê wê hê jî wê, marek ku ew bi hêt di devê dêrî di hilkişê wê hebê û ew wê, weke pîroziyekê dihê dîtin.

Di çerçoveya wê de wê, pêşketina têtîna şînayîyan û bikarhanîna wan di rewşên nexweşiyê de wê, ev rewşa binirx a di **destana** gilgamêş de wê di aslê xwe de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê werênê ser ziman ku wê di çerçoveya vê rengê fahmkirinê û mejuya wê de jî wê têtînekê di xwe de wê biparêzê bê. Bikarhanîna şînayîyan bo başiyê wê bi demê re wê pêşkeve û wê weke çandekê wê derkeve li pêş. Wê bi wê re wê, ghiştina li zanîna şînayiyê wê di wê temenê de wê bi zêdeyê wê pêşkeve. Weke hêst û ajoyek zindiyî wê dema ku wê sawal wê biçêrin dibê ku ew ji bêhna wê farq dikin hin şînayiyên bi ew weke zerar in û weke ji wan re weke jahr in wê xwe ji wan wê dûrbigirin. Sawal wê, di wê temenê de wê, di nava gayeyê ku ew di dema diçêrê de wê bixwê û yê ku ew nexwe de wê ji hevdu cûdakirinekê xwezayî wê di wê temenê de wê bi xwe re wê bikê. Ev jî wê ji bal, hey û çavê mirovê ku ew wê dişopênê wê neravê. Di wê temenê de wê êdî ew jî wê li ser wê re nêz bibê. Wê ew jî êdî wê, ew bi tahmkirinê û ankû têtîkirinê re ew wê, wê şînayiyê wê, biceribênê.

Di nava rewşa tendurustiyê de wê, rewşên ku mirov dibînê wê rewşên weke li ser xwarinê re ku wê were dîtin jî wê hebê. Di wê warê de jî wê çandak kûr a bi tendurustî wê were dîtin. Vi gotina "xwarinên ku ew li mirov werin" wê di wê temenê de wê di awayekê de wê, li ser temenê başkirinê û hwd re wê, ew wê were pêşxistin. Xwarinên ku ew li mirov werin wê di wê temenê wê, werina cûdakirin. Wê di wê rengê de wê, ew wê, bi têtîna ji hev cûdakirinê wê ew wê li wê were nêzkirin (çav: Farber, Walter (1995). Witchcraft, Magic, and Divination in Ancient Mesopotamia. Civilizations of the Ancient Near East. 3. New York: Charles Scribner's Sons, MacMillan Library Reference, Simon & Schuster MacMillan. pp. 1891–908.) .

Xwarinên ku ew ji şînyaniyan dihên çêkirin, xwarinên ku ew ji rewşên weke yên şîr dihên çêkirin, xwarinên ku ew ji goşt dihên çêkirin û hwd wê, di wan de wê ew cûdahî wê were çêkirin. Minaq wê, kesekê ku ew bi zehmê bikeve wê, ava goşt dayina wê weke kevneşopîyek pirr zêde kevn wê, li herêmê wê hebê. Wê, di wê temenê de wê lê werê nerîn. Ev wê, weke aliyekê ku wê, bi wê were hizirkirin ku mirov wê dema ku wê bi wê nexweşîyê wê bikeve wê, ji hêzkeve û wê pêwîstiya bi hêzgirtinê a wan wê hebê .

Di aslê xwe de wê ev rewşa bi nexweşîketinê ji hêzketinê wê weke têtînek ku wê hema bêja wê bi hemû rewşên din ên nexweşîyê re jî wê were dîtin. Di wê temenê de wê, gringî dayina bi hêzkinê li hemberî rewşa nexweşîyê wê lê werê nerîn. Li gorî wê têtînekê wê nexweşî wê rewşek zayifkirinê bê. Rewşek ji hêzxistinê bê. Vajî wê mirov jî xwe bihêzbikê û ankû yê nexweş bi hêzbikê wê li wê were hizirkirin. Di wê temenê de wê ev jî wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê li wê bihizirê bê.

Di warê nexweşîyên çermî de wê, di awayekê de wê, rewşên weke bikarhanîna hinek hariya tîrş wê di nava kurdan de wê di her demê de wê, were dîtin. Ev mantiqê hertimî wê di awayekê de wê, were lêpîrsîn. Di wê temenê de wê, bawerîyek wê hebê ku hari (ax) wê ya di laş de wê weke vejene nebaş ku ew wê nexweşîyê çêdikê wê karibê bi aliyê rast ve wê bide gûharandin. Wê di wê temenê de wê, bi gotina 'di nava wê hariyê de tiştê ku ew wê bikê heya' re wê were ser ziman. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê li ser wê bisekinê bê.

Di dewama wê de wê jî mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê têtîna nexweşîyê wê di aslê xwe de wê, di awayekê de wê, di wê rengê de wê, weke temenekê ku wê mirov hertimî sewkî lêgerînên nû bikê jî bê. Wê di wê temenê de wê, tiştê ku mirov wê bi wê xwar di dema nexweşîyê de ku mirov baş nebû wê tiştên din ku wê bêmn hizirkirin ku wê baş werin wê bèn bikarhanîn. Di wê temenê de wê dema ku ew tişt hat bikarhanîn û ew li wê baş hat û piştê weke encamê mirov ji nexweşîyê xilas bû wê ew wê weke tiştê ku mirov bi wêji nexweşîyê xilasbûya wê di wê temenê û rewşê de wê were dîtin û fahmkirin. Di wê çerçoveyê de wê rewşa nexweşîyan a ji hevdu cûda kirina wan jî wê di wê rengê de wê, hin bi hin wê li ser rewşên weke yên bi rengê ên bi mantiqê dermankirinê û hwd re wê bê kirin. Di wê rengê de wê, li gorî rewşên avêtinên ji laş weke tifê û ankû balgamê, viçikê ji bêhvilê, go, mîz, xwehdan û hwd wê

di wê temenê de wê di awayekê de wê were dîtin. Wê di wê rengê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê li wê bihizirê bê

Di aslê xwe de wê, di wê temenê de wê li gorî ciwan, jin, mêt, kal û hwd wê rewşên nexweşiyê wê bê hizirkirin. Di nava civakê de wê di wê temenê de wê çanda tendurustiyê a başên civakê ên bi wê rengê û ji hwd cûdakirina wan û bi wê re mirov ku wê bikê ku wê li ser rewşên wan mirov û kesan re wê bigihijê têgîhiştine tendurustî wê, bihizirê. Minaq rewşa jinê û tendurustiyê wê di aslê xwe de wê, weke rewşek pîr zêde teybet bê. Di wê warê de jinên ku ew bi teybetî ji wê rewşê fahmdiikin wê hebin. Ev wê weke 'nexweşiyên jinan' wê werina dîtin. Di wê temenê de wê, ew wê li wê were hizirkirin. Minaq her ser 28 rojan hatina xwûnê weke adetê ji wê, rewşên weke bi hamlbûnê û mazinbûna zaroyê di zik de û hwd wê weke rewşna ku wê di wê temenê de wê hebin û wê ew wê bi zanîn û têgîhiştinek teybet wê bê kifşkirin û hildan li dest. Di wê temenê de wê, di warê nexweşiyên jinê de wê, weke ku em dibînin wê ji ya beşên din ên civakê û kesên wê zêdetirî wê têgîhiştinek wê li pêş wê were dîtin. Ev jî dibê ku ew ji ber wan rewşên wê yê teybet ên jinitiyê û ankû bûyina dayikiyê û hwd ve wê girêdayî bê (çav: Monica Green, "Women's Medical Practice and Health Care in Medieval Europe," in *Sisters and Workers in the Middle Ages*, ed. J.M. Bennett et al. (University of Chicago Press, 1989), pp. 39–78).

Di pêvajoyên bihamlbûnê û bûyina zarokiyê a di zikê jinê de wê, ew jî wê di awayekê de wê li ser wan re wê gihiştina li zanînekê wê bibê. Minaq di zikê jinê de zarok ku ew bi awayekê divê ku ew sekinî hebê lê ku ew vajî qulubtibê wê çawa wê bê zivirandin û weke ku wê di nava xalkê de wê bê gotin wê were rastkirin wê weke aliyekê wê yê din bê ku wê li ser wê were sekin bin. Ev mijar wê di aslê xwe de wê weke mijara ku wê di çerçoveya têgîna wê ya tendurustê de ku ew bi serê xwe bi teybetî dikarê were hildan li dest bê.

Lê li vir emê wê di awayekê de wê di çerçoveya rengê hebûna wê rengê tendurustiyê a wan demên wê yê berê de wê, bi çend gotinan wê werênina ser ziman. Di nava jîyanê de wê, di wê temenê de wê, rewşên weke yê bi hamlbûnê û ankû jinên ku ew dixwezî bi haml bibin û bi haml nabin wê wê bergirên bo wan werina girtin jî wê werina dîtin. Di wê temenê de wê, di bin navê rewşên xwezayî ên tendurustê de wê gelek rewşên ku wê ji wê derbas bibin jî wê, werina ser ziman wê hebin. Minaq têgîna 'vebûn' û 'girtinbûyîna rêyên bi hamlbûnê' wê di wê temenê de wê, were ser ziman. Ev jî wê di awayekê de wê, di wê warê de wê, çawa

wê were vekirin wê weke aliyekê wê yê din bê ku wê li ser wê bê sekin bin bê.

Di nava civakê de wê jin wê dema wê ya zawacê û berî zawacê wê hertimî wê cûda wê were ser ziman û wê di wê temenê de wê ew wê bi sînorê wê keçkaniya wê re wê were ser ziman. Wê di wê temneê de wê ew wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê werênê ser ziman bê.

Di nava têtîna tendurustê de wê weke ku em di destpêkê de wê kifşdikin wê bo 'başbûnê' wê were dîtîn. Wê di wê temenê de wê hemû rewşên nexweşiyê bi awayekê pataolojîkî û hwd wê, di nava wê de wê, di wê temenê de wê bi awayên xwe yên bûna, hena û dermankirinê û hwd re wê hebin û wê werina ser ziman (çav: Magner, Lois (1992). A History of Medicine. Boca Raton, Florida: CRC Press. p.10- 31.).

Di çerçoveya têtîna tendurustê de wê mirov dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê mirov wê, di nava jîyanê de wê, hertimî wê berê wê bi aliyê jîyankirinê û başbûnê ve bê Wê ev wê weke têtînek ku em dikarin wê bi ajoyî û hwd jî wê bi çerçoveya jîyanê re wê werênê ser ziman. Her zindî wê di xwesteke xwe ya jîyanê de wê israr bikê û wê di wê temenê de wê xwediyê rêyên xwe parastinê bin. Ev wê weke tiştêkê xwezayî ê ku mirov wê di çerçoveya têtîna jîyanê de wê kifşbikê û wê werênê ser ziman bê. Li ser wê re wê, rewşa jîyanê û baş jîyankirinê wê di nava têtînê berê de wê, bi awayê baş û nebaşiyê re wê ji hevdû bê vaqatandin û bê ser ziman. Li ser aliyê baş û nebaşiyê re wê di çerçoveya wê dualiteya wê ya jîyanî de wê gelek hizirkirinên ku wê werina ser ziman wê hebin. Minaq wê weke têtînek ku em li herêmê wê di nava zerdeştîyan de em wê li kurdistanê dibînin wê di wê rengê de bê ku wê, hebûna jîyanê de wê weke ahengekê de wê bê dîtîn û wê, aliyekê wê bi ya baş re bê û aliyek wê jî wê bi ya nebaş re bê. Ku wê ew aheng xira bû wê bi aliyê nebaş ve herê wê zêdetirî wê, nexweşî û hwd wê bibê. Bi aliyê din de jî wê vajî wê bibê.

Di wê rengê de wê, ji hevdû cûdakirina wan aliyan li ser têtînek vejenî re wê bibê. Mianq wê bawerîya bi têtîna vejene baş û vejene nebaş re ku wê di nava hevdû de wê yek wê hertimî bi aliyê baş de wê bikişênê û wê bixwezê ku wê bi başî bigirê bê û ya din jî wê bixwezê ku wê bi aliyê nebaş ve wê bikişênê û wê xira û nexweş bikê bê. Wê di wê temenê de wê, di awayekê de wê ev wê, weke aliyekê jîyanî jî wê were dîtîn (çav: Magner, Lois (1992). A History of Medicine. Boca Raton, Florida: CRC Press. p.10- 31.).

Di dewama wê de wê jî mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê têgîna jîyanê û başkirinê wê di wê temenê de wê di ahengekê de wê were dîtin û ser ziman. Wê di wê temenê de wê bi navkirina nûqtayê laş û di wê çerçoveya wê bi navkirinê de wê fahmkirina wê kirin û hewldana gihiştina encamak têgînî bi wê re wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê di serî de wê weke aliyekê wê yê giring wê fahmbikê bê. Di wê temenê de wê, ji vê nûqtayê mirov dikarê kirpandinekê li ser esasê fahmkirinek kûr a li ser çerçoveya anatomiya hebûnê re ku wê were dîtin bê. Têgîna fahmkirina kûr a anatomikî wê di aslê xwe de wê weke gotinek ku em dikarin ji wê bigihijina hinek têgînên teybet ên di derbarê jîyanê û fahmkirinê de jî bê. Di wê temenê de wê, bi wateyên wê yên weke gihiştina nûqtayên jîyanê ku wê li ser wê çerçoveya anatomiyê re wê li wan wê were hizirkirin wê ew wê were ser ziman. Nûqtayên jîyanî wê di wê temenê de wê, weke aliyna girêdanî ên anatomikî ku wê xwe bi wê re wê di awayekê de wê bide dîyarkirin bê.

Di wê temenê de wê, kifşkirinên li ser rewşa fîzîkî a anatomiyê re ku wê ji derve wê werina kirin wê di wê temenê de wê bi têkiliya wê ya ku wê di wê temenê de wê, çawa wê, bê gihiştin li têkiliyek bi aliyê hundirînî ve wê, dikarê wê werênê ser ziman bê. Di wê temenê de wê, pêvajoyên tendurustiyê wê dema ku mirov li wan dihizirê wê mirov dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê di wê çerçoveyê de wê dikarê wê di awayekê de wê, bi teybetî wê li ser wê bisekinê. Pêvajoyên têgîna tendurustê ên li dora serdemên kevnera û hwd wê, ji hevdû cûr bi cûr wê li herêmên dûnyayê wê pêşkevin. Wê jî weke aliyekê wê yê din hem bi demkî û herêmî û hem jî bi dîrokî re wê dikarê hinekî li wan bikirpênê û werênê ser ziman..

DI ÇERÇOVEYEK GIŞTÎ DE TÊGÎNA TENDURUSTÊ

Di çerçoveyek giştî de wê dema ku mirov wê li wê bihizirê mirov pêşî divê ku wê demên berî şariştaniyê ên neolotikê û berî wê peleolitikê û hwd re wê di awayekê de wê, dikarê balê bikişênê li ser wê werênê ser ziman. Piştê di dewama wê de wê pêvajoyên wê yên şariştaniyê ên desrpêkê weke pêvajoyên mesopotamîkî û ankû têtîna tendurustê a mesopotamî wê ji demên şariştaniyên sumerîyan û hwd re dest bi hanîna wan a ser ziman bê. Piştê di demên pêvajoyên pêşketina aqil de û di wê temenê de têtînen tendurustî ên weke ya dema felsefeyê li girêkê, roma, misra kevn û hwd re wê dikarê ji gelek aliyên ve bi rewşên tendurustî, nexweşî û rêyên dermankirinê ên ku wan ji aliyên xwe bikarhanîn bi wan bihizirê û werênê ser ziman. Wê di wê temenê de wê, dema ku mirov van pêvajoyan di serî de weke aliyekê çavkanî wan werênê ser ziman wê di wê temenê de wê di destêkê de wê têtîn û temenekê baş ên fahmkirinê wê bidina me (çav: Monica Green, "Women's Medical Practice and Health Care in Medieval Europe," in *Sisters and Workers in the Middle Ages*, ed. J.M. Bennett et al. (University of Chicago Press, 1989), pp. 39–78).

Di awayekê de wê, têtîna tendurustê wê, di awayekê giştî de wê, di wê temenê de wê bi pêşketina komên jîyanî û biv teybetî li gorî xosletên civakî bi rêxistin bûyîn xwe bi awa û rengkirinê re wê di awayekê de wê bi wê re wê pêşketina wê were dîtîn. Di awayekê de wê, mirov wê, bi aqilê xwe wê hertimî wê di nava lêgerîna rêyên baş de bê. Wê, di wê temenê de wê, di awayekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê. Ev jî wê weke xosletekê jîyane mirov a bi tenê û bi hevdû re bê (çav: roberto, Margotta(1996), *Medisinens historie, inn på norwegian*).

Mirov wê dixwezê ku wê bikê ku ew di rewşek baş de bijî. Wê bo wê jî wê di nava jîyanê de wê gelek rewşên ku wê bi wê rengê wê derkevin hemberê wê bi wan re wê li wê bihizirê. Heta ku wê li ser mirinê wê bihizirê ku wê çawa wê rêyên xwe ji wê xilaskirinê bibînê. Destana gilgamêş wê di wê warê de wê di destêkê de wê weke destanek ku wê di temenê lêgerîneka li jîyan nemir de wê xwe bi xosletên xwe re wê raxê li berçav.

Di wê temenê de wê dema ku mirov li ser rewşên nexweşiyê û hwd re bihizirê wê karibê gelek aliyên bi wê rengê ên ku wê mirov bi aqilê xwe wê bikê ku ew bigihijê wan wê bêt dîtîn. Di dewama wê de em wê jî wê dikarin wê werênina ser ziman ku wê têtîna tendurustiyê wê, bi demê re wê, bi gelek xosletên wê yên demî re wê pêşkeve. Di wê temenê de wê li

gorî deman wê xosletên wê çi bin wê bi wê re wê werênê ser ziman (çav: Monica Green, "Women's Medical Practice and Health Care in Medieval Europe," in *Sisters and Workers in the Middle Ages*, ed. J.M. Bennett et al. (University of Chicago Press, 1989), pp. 39–78).

Di demên berî şariştaniyê de wê tendurustî

Di demên berî şariştaniyê de wê têtînên tendurustiyê wê di awayekê de wê di nava xwezayê wê ya jîyanî de wê xwe bidina dîyarkirin. Wê bi rengekê têtînê ê weke ku mirov têt bêt û xwarinê bixwê wê baş bêt wê nêz bibêt. Wê di wê temnê de wê di awayekê de wê weke aliyekê wê yê giring bêt ku wê xwe bide dîyarkirin bêt. Wekî din wê têtînên weke bi rîtûelên gîyanî de ku wê werina kirin û wê bi wan wê were hizirkirin wê werê dîtin. Di wê temnê de wê, çerçoveyên rîtûelî ku wê werina kirin wê bi wê re wê, têtîna nexweşiyê wê weke objeyekê wê li wê bêt hizirkirin û wê bi wê re wê bêt xwestin ku ew ji laş bêt derxistin. Wê di wê temnê de wê li wê were hizirkirin.

Di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê, tiştên baş kirina hanîna li serî bi armanca xwe baş hîskirinê û hwd re wê bêt kirin. Wê di wê temnê de wê, di rewşan de wê weke girtin û bi wê re wê xwestina başkirinê wê bêt pêşxistin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê giring bu mirov wê werênê ser ziman bêt.

Di demên berî şariştaniyê wê di nava xwezayê de wê, rêyên xwe parastinê wê di wê temnê de wê werina dîtin. Xwe germ girtin, ji sermeyê dûrketin, bikarhanîna ava germ a ku ew bi xwezayî ji bin axê derdikeve û hwd wê bibêt. Wekî din wê di dewama wê de wê rewşên weke yê jîyanî wê bi wê re wê, di awayekê de wê xwe bidina dîyarkirin. Di aslê xwe de wê, di wê temnê de wê, hemû rewşên weke yê rêyên dermankirinê û hwd wê li ser rewşên bi dana xwarinê a hin şinayîyan bêt, û ankû li ser rewşên weke yê firkandinên ji derve a laşî bêt, rewşên weke yê tiştên germ û ankû cemî weke cism bêt, kevir bêt û hwd ku ew dênina ser deverên nexweş û hwd wê di wê temnê de wê hinek awayên wê werina dîtin.

Di dewama wê de wê jî mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê di wê temnê de wê di awayekê de wê, bi zêdeyî wê di awayekê de wê ev wê xwe bide dîyarkirin ku wê têtîna tendurustê wê, di wê temnê de wê, bi çerçoveyek ji wê xilaskirinê wê li wê were hizirkirin. Wê nexwêşî weke têtînek gîyanî, û hwd a ji wê were xilaskirin wê di wê temnê de ke ew ketî laş û mirov ji wê were xilaskirin wê li wê were hizirkirin. Di wê

çerçoveyê de wê, têtîna gîyanê wê di wê temenê de wê, pîrr zêde wê, li wê were hizirkirin. Minaq wê piştî mirinê wê weke jîyan hebê wê li wê were hizirkirin. Di qabristanên wan ên ku ew di roja me de dihêna kifşkirin de wê, tiştên ku ew bi keşê mirî re hatina kirin hundirê tîrbê de wê werina kifşkirin. Ev jî wê wê çerçoveya rîtûalî a rengê fahmkirina wan wê bi xwe re wê di awayekê de wê bide dîyarkirin û nîşandin (çav: roberto, Margotta(1996) Medisinens historie, inn på norwegian).

Di sserdemên neolotikî de ku wê weke demek bûhûrîner bê wê di wê de wê vegûharînen li berçav wê di wê de wê werina dîtîn. Wê di wê temenê de wê, kesên ku ew weke xwedî hêz û bi afsûn wê hebin û ew wê weke kesên bi zane ku ew dikarin kesekê ji wê nexweşiyê xilaskirin wê bibin. Ew wê di wê temenê de wê çerçoveya wan a hizirkirinê wê awayekê simyayî ku ew bi wê dihizirin wê were dîtîn. Wê di wê temenê de wê tevlihevkinên bi şînayî û hwd re wê bikin wê yan dênina ser deverên kesê nexweş û yan jî wê bi wan bidina xwarin. Yan jî wê herdûkan bi hevdu re wê bi kes wê bidina kirin.

Di wê temenê de wê ev rewş wê gelek awayên wê yên ku ew dikarin werina kifşkirin wê hebin. Di wê temenê de wê, di nava têtînek ku ew nexweşiyê weke gîyanê dibînin wê bi wê re wê, di awayekê de wê werina dîtîn bin. Di aslê xwe de wê ev têtîna weke nexweşiyê dîtina ketina gîyanê li laş de wê, piştî jî wê di demên şariştaniyê de wê xwe bidina nîşandin. Li mesopotamiya êki gelek dever û demên wê ev wê nîşanakên wê hebin ku wê bi wê rengê wê rengê hizirkirinê wê bi wê re wê hebê. Wê di wê rengê û awayê de wê di şewayekê de wê bê hizirkirin. Di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê di dewama wê de wê mirov dikarê wê weke aliyekê wê yê giring wê di dewama wê de wê werênê ser zman. Di wê çerçoveyê de wê, werênê ser ziman ku wê têtîna tendurustê jî wê bi şewayên wê yên dermankirinê wê bi çerçoveya hizirkirinê a ji wê xilaskirinê wê were kirin. Wê di demên şariştaniyê wê şewayekê wê yê din wê di wê temenê de wê were dîtîn. Ew jî wê vajî ya têtîna demên berî şariştaniyê ku wê bi xilaskirina laş ji rewşa nexweş a gîyanî û hwd bê. Wê di wê temenê de wê di demên berî şariştaniyê de wê di temenekê xwezayî de wê, bê xwestin ku ew were kirin û zirar negihijê laşî mrov ku mirov bi wê dijî. Lê di demên şariştaniyê de wê ev têtîh wê bi gûharê. Wê vajî wê, bi têtînek sermed wê weke ku wê bi gîyanî wê were hizirkirin wê bi laş re jî wê were hizirkirin û wê di wê temenê de wê minaq wê rêyên di nava êgir de şawitandina laş bo derxistina gîyane nebaş jî wê di awayekê de wê bi wê re wê were kirin. Ev jî wê bi wê re

wê were dîtin. Di wê tenê de wê, ne gîyan wê weke mirina wê bahsa wê were kirin û ne jî wê laş wê bi wê rengê wê bahsa wê were kirin. Wê tenê wê, bi regekê hizirkirinê reankarnasyonî ku wê bahsa wê were kirin wê bi wê were gotin ku 'laş were xilaskirin.' Piştî şawata laş ku wê bê gotin 'laş xilas bibê' wê di aslê xwe de wê, bi morfolojikî ev wê di xwe de wê têgînek hizirkî wê bihawênê ku wê laş wê, nemirê. Demên berî şariştaniyê wê di aslê xwe de wê di wê temenê de wê li gorî xwe wê xwediyê çerçoveyek têgînî a anatomikî ku ew li gorî wê û li ser re ew bidest hizirkirinê dikê bê. Wê ew çerçoveya wê ya anatomikî wê piştî wê hin bi hin wê bi kûrbûna wê re wê, di demên şariştaniyê de wê weke çerçoveyek fahmkirinê a bi hişbûyî wê xwe bide domandin di nava hizirkirina demên şariştaniyê de. Wê di wê tmeenê de wê di awayekê de wê regekê hizirkirinê wê bi wê re wê di awayekê de wê xwe bide dîyarkirin.

Di wê temenê de wê şewayekê başkirinê ku wê bi wê were hizirkirin wê were dîtin. Lê em wê di dewama wê de wê werênina ser ziman ku wê têgîna nexweşiyê wê di awayekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe bi wê re wê di awayekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin bê (çav: roberto, Margotta(1996) Medisinens historie, inn på norwegian).

Têgîna tendurustê li mesopotamiya

Li mesopotamiya wê dema ku mirov pêvajoyên wê yên fahmkirinê hilde li dest mirov wê bi têgîna tendurustê re wê bigihijê çavkaniya pirr zêde ku ew hena. Di wê temenê de wê pêvajoyîna demdirêj ên şariştanî wê di wê di wê de wê bibin û wê tendurusta mesopotamiya wê bi wê re wê pêvajoyên xwe yên pêşketinê wê di dewama hevdu û di zikhevdu de wê bijî. Şewayekê ê bi sazûmanî bo tendurustê wê hebê. Di derbarê kifşkirina nexweşiyên de wê kesê bi astbilind ê bi navê 'aşîpu' wê, kifşbikê ku wê nexweşî sedema wê çî ya û ankû ji aliyê kîjan yazdanî ve hatiya dayîn. 'Asu' jî wê weke kesê ku ew kifşdikê ku wê çî nebet û ankû şînayî wê weke derman wê karibê were bikarhanîn bo nexweşiyê. Yan jî wê, weke kesê ku ew derman ji tişteke çêbikê û bo nexweşiyê bide kesê nexweş. Gotina 'aşîpu' jî û ya 'asu' jî wê beremberê wan di kurdiya roja me de wê ev gotin weke bi koka 'aso' wê werina bikarhanîn û wê, di wateye pêşî dîtinê û hwd de wê werina **bikarhanîn** bin.

Di wê temenê de wê di awayekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê têgîna tendurustê a mesopotamiya wê pêvajoyên wê ku em dibînin wê ji demên sumerîyan û

pê de wê dem bi dem wê di wê de wê pêşketin û kûrbûn wê bibê. Wê çerçoveyek anatomî ku wê hin bi hin wê di wê de wê kûrbûn bibê wê hebê.

Li mesopotamiya wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê pêvajoyên tendurustê wê, di awayekê de hem dikarin di ahengekê bi berdewamî de wê werênina ser ziman û hem jî em dikarin wê bi qûtbûnên dem bi dem ên ji hevdû dibin re wê fahmbikin. Wê di wê temenê de wê, di dewama hevdû de bê ku wê, di xatekê de wê li herêmê wê her dema piştê dihê wê di awayekê de wê pêşveûnên bi aqilî û zêhnî ên berî xwe wê ji xwe re wê bikê temen. Qûtbûn ber vê yekê çendî bibê jî wê di awayekê de wê weke ku wê di wê temenê de wê, li ser bandûra li hevdû re wê di xatekê de wê dîsa wê weke ku wê bigihijê li hevdû.

Lê em dema ku em li ser pêvajoyên şariştanî ên ji demên sûmerîyan bi ber demên me ve wê dihildina li dest em wê dibînin ku wê di awayekê de wê, bi têgînek tendurustî a xwezayî û ya afsûnî wê di nava hevdû de wê zikhevdû de wê rengê xwe wê bide nîşandin.

Di wê çerçoveyê de wê, di demên piştê ku wê bibin wê mirov dibîne ku wê di wê de jî wê cûdabûnek di çerçoveya têgîna tendurustî a derveyî a weke bi derûnî, civaknasiyê û hwd re ku wê were ser ziman û têgîna tendurustî a hundirînî weke ya anatomikî û uzwen (organên) zindîyî û hwd re ku wê were ser ziman wê, li ser wê re wê, ew beşbûn wê bibê. Di dewama wê de wê, di wê temenê de wê pêvajoyên li li dora dawîya dema gûtîyan û heta yên demên qasîtiyan wê di wê demê de wê bibê. di demên hûrî û mîtannîyan de wê di wê temenê de wê weke dem û ankû serdemek ku wê di van herdû aliyan de wê bi awayekê zelal ku wê temenê ji hevdû cûda bûnê e bi têgîna 'razberî' û 'şenberî' wê di wê temenê de wê ji hevdû wê cûdabûn bibê bê. di dewama wê de wê, êdî wê di temenê şenber de wê têgînên tendurustî ên şenber wê xwe bi rengên dermankirinê, awayên nexweşîyê û kifşkirin û başkirinên bi wan re wê xwe bide diyarkirin. Aliyê din jî wê bi derûnî û hwd wê li ser temenê bawerî, xwe pê dana bi bawerî û hwd re ku wê taqabûlî awayekê derûnî bikê wê bi wê re wê bibê. Di wê temenê de wê, ev cûdabûn wê piştî ku wê dem wê were demên medîya wê zêdetirî wê, bi herdû aliyan wê xwe di temenekê de ku wê, bi gihênê li awayekê sazûmanî e di nava jîyanê de wê rengê pêşveçûnên wan wê bê dîtin. Ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov di serî de wan dikarê werênê ser ziman (çav: roberto, Margotta(1996) Medisinens historie, inn på norwegian).

Lê em wê dibînin ku wê di demên berê ên mesopotamya de wê, têgîna afsûnê û ankû di awayekê de wê li ser rewşên bawerîyê re wê rewşên weke ku wê bê xwestin ku ew bê başkirin wê were dîtin. Minaq em ji nameyên Issar-shumu-eresh ku wê keyê Asûrî wê bahsa nexweşîyê ku ew pê ketiya û wê bi şîretê, şewîr û hwd re wê bê xwestin ku ew bê başkirin wê, bahsa wê bikê. Ku wê weke afsûnkara mazin a qasrê jî wê di nameyê de wê derbas bibê Urad-Gula wê, hewlbide ku bo zûtirin başkirjna key wê, ritûelên olî wê bixwezê ku ew demek ji ya din zûtirin werina li darxistin.

Ev rewş wê, di wê temenê de wê, di awayekê de wê nîşanaka wê bê ku ew di xwezin ku ew zûtirin ew baş bibê. Lê em wê dikarin wê werênina ser ziman ku wê di wê warê de wê têgîna tendurustiyê a mesopotamiya wê weke ku em di nava hûrî û mîtannîyan de wê, zêdeyî wê were dîtin ku wê hinekê pêşketî bê. Di wê temenê de wê, xwediyê temen û sazûmanekê. Bandûra wê çerçoveya tendurustê a wan wê li hittîtan jî wê bibê. Wê di wê temenê de wê, di wê rengê de wê, rewşên weke yên bi bawerkirinê re wê di awayekê de wê bi wan re wê werêna ser ziman. Minaq wê, di wê rewşê de wê were dîtin ku wê, 'majî' ku wê weke taqabûliyên afsûnkarên hûrî û mîtannîyan wê bikin û wê piştê wê taqabûlî magûyên medîyan wê bikê wê di wê temenê de wê weke kesna zêde bi bandûr wê werina dîtin bin. Di aslê xwe de wê, bandûra têgîna tendurustî a meseopotamîya wê di awayekê de wê, di wê temenê de wê, bi zêdeyî wê were dîtin (çav: roberto, Margotta(1996) Medisinens historie, inn på norwegian).

Lê heta ku wê dem wê were demên medîya wê di têgîna tendurustê a mesopotamîkî de wê weke ku me li jor hanî ser ziman wê bi temenê têgîna ya şenber û razber ku wê ji hevdû wê were kirin wê ev wê piştê wê, di temenekê de wê, zêdeyî wê bandûra wê xwe di temenê pêşxistina rîyên başkirinê ên weke bi çêkirina dermanan û hwd re wê bide nîşandin. Di wê warê de wê, ji nebetan pêşxistina dermanan û ankû bi wê re rengê hevî kirin wê di awayekê de wê weke aliyekê din wê xwe bi wê re wê bide nîşandin. Çendî ku wê di çerçoveya têgîna razber de wê, ji xwûdê û afsûnê wê hevî wê were kirin jî lê wê li ser rûyê ardê wê sazûmanak bi wê rengê ku wê bi wê re wê, dermankirin û pêşxistin wê bê pêşxistin wê xwe bide dîyarkirin (çav: roberto, Margotta(1996) Medisinens historie, inn på norwegian).

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê werênê ser ziman ku wê têgîna tendurustiyê wê, di çerçoveyek xwezayî de wê bi zêdeyî wê di awayekê de wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Di aslê xwe de wê têgîna

tendurusta mesopotamiya li dora ku wê li ber bahra reş li herêmên girêkê bê û anatolia bê û ankû wê li aliyê din li misra kevn de wê bandûra têngîna tendurustiya mesopotamiya wê li wê hebê. Heta ku mirov dikarê wê di awayekê de wê, di rewşên weke yê mummyakirinê de wê di awayekê de wê çawa wê rewşek weke ya emeliyetkirinê wê bi xwe re wê biafirênê bi qalîştin û ji hevdu vekirina hinavên mirovan û bi wê re wê derxina li holê ku wê çî di wê de wê hebê wê, bi wê re wê, rewşek pêşî wê li herêmên mesopotamiya wê destpê bikê. Di wê temenê de wê, çendî ku wê piştî wê di hinek awayna de wê ev rewş bidomê jî lê wê weke ku wê bi kêrê were birrîn wê bi carekê wê dawî li wê rewşê were hanîn û wê miriyên xwe wê bêî ku ew bi rewşek bi wê rengê ji hev vekin wê di qabran de wê bicih bikin û wê veşêrên. Lê li misra kevn wê ev di nava kesên li asta jor ên çîna serdest de wê di awayekê de wê xwe bide domandin. Di aslê xwe de wê li jêriya wê jî wê ew rewş wê hin bi hin wê ji holê wê rabê.

Lê li mesopotamiya wê rewşa tendurustê wê di awayekê de wê weke ku em dibînin wê bi sazûmanî wê hebê û wê pêşketî bê. Di wê temenê de wê, hizrkirinên bi wê re wê qwere dîtin. Di awayekê de wê di hinek nivîsên bizmarî a weke ji dema babiliyan wê were nasîn bi hijmarên weke “BM54641+54826” re dihê binavkirin û ku wê ji aliyê erkologê îngilîsî R. C. Thomson wê werênê ser ziman wê bahsa li ser 1800 elementî ên weke rûnê zeytonan, rûnê fîlê, xanzir, req, mar, sifir, bafun, xweliya kevir, kokurt, potasyom nitrat û hwd wê, di nav de wê li dora 250 cûreyên şîniyan û gelek tiştên ên weke wan wê bînin kirin weke tiştina ku wê ji wan derman wê bo başkirinê wê werina çêkin. Di aslê xwe de di derbarê demên berê ên mesopotamiya de wê zêde di wê warê de gelek aliyên wê yê di derbarê têngînan weke yê hizrî, tendurustî û hwd de ku ew, divê ku ew werina fahmkirinê hê jî wê li gorî wê rastiya wê bi tememî wê newina fahmkirin û ser ziman. Di wê warê de wê di kifşkirina minarelên avî, bakterî û hwd de wê, têngînek pirr zêde dewlemend a ji wê sûdgirtinê wê werê dîtin ku wê hebê (çav: roberto, Margotta(1996) *Medisins historie, inn på norwegian*).

Wekî din wê di heman nivîsê de wê ji aliyekê din ve jî wê weke rewşeka weke ya vekirina fala nexweşiyê jî ku mirov dikarê wê bi navbikê wê li ser hinek av reşandina hinek rûn û wê bi wê re wê bi kîjan aliyê ve wê werê wê di wê temenê de wê di derbarê rewşa başbûn û ankû başnebûna kesê nexweş de wê weke rewşek agahiyê jî wê di wê temenê de wê wereê ser ziman. Di awayekê de wê weke ku em dibînin wê rewşa kesên weke hekim û ya olê wê di zikhevdû de wê derbas bibê. Lê em wê

dibînin ku wê di derbarê rewşên nexweşîyê de wê, pirr zêde wê, di temenekê şenber de wê bê hizirkirin. Minaq em dibînin ku wê, di demên berê ên meseopotamiya de wê, xabatên fahmkirinên ên li ser çav wê zêde kûr hebin. Wê di derbarê wê de wê çêkirina melhemên çav û hwd wê, bi wê re wê werê dîtin. Di warê têgînên weke yên uzwen laşê mirov ên hundirîn de jî wê xwediyê zaneyê bin. Minaq wê rewşên weke yên kezebên sipî, ya reş û hwd wê zanibin û wê, di awayekê de wê ber ku ew xwûnê weke temenê jîyanê dibinin û di wê de wê ew wê zêde hebê wê bi giringîyek mazin ew wê dihildina li dest. Minaq wê rewşên weke yên ku wê bi şînayî wê bîn bikarhanîn ên weke dara erikan, hirmî, hajir û gelek benetên din wê di wê temenê de wê weke tiştina ku wê ji wan dermanên başkirinê wê werina çêkirin. Weki din wê ji jahra mar û ya tupişkan weke ku em dibînin wê di wê warê de wê, bi awayekê ku ew kifşdikin wê sûd were girtin. Heta ku wê, ew wê, tupişkan wê bigrin weke karekê wê wan di malê de ku wê cihekê wê ji wan re çê bikin û ew wê weke sawalên kedî wê ew wan bigihênin û mazin bin (çav: roberto, Margotta(1996), Medisinens historie, inn på norwegian).

Weki din wê weke ku em dibînin wê çawa wê di rewşên çêkirina dermanan de wê were dîtin wê, tiştên weke araqê (şarabê), bîrayê, rûnê kizwana, ava turşû, rûnê dûv, ji rûnê di hundirê hastû û hwd wê, bi çêkirin û pêşxistina wan re wê, di awayekê de wê rewşa wê were dîtin. Minaq wê di hinek rêzên pirtûka samuel noeh kremer a bi navê dîrok ji sumeran destpêkê' de wê, bahsa gelek cûreyên bi wê rengê ên ku ew dihên bikarhanîn bikê. Heta ku wê bahsa koka 'mana' û gelek tiştên din ku ew dihên bikarhanîn bikê.

Rewşên weke ên bi awayê çêkirina dermanan bo nexweşîyan wê di awayekê de wê, pirr zêde wê, bi demê re wê pêşkeve. Di aslê xwe de wê, mijara ji xwezayê sûdwegirtin wê di wê de wê, di awayekê de wê pirr zêde wê, pêşkeve. Di wê temenê de wê, şewayên şifakirinê û dermankirinê wê werina pêşxistin. Di nava têgîna tendurustî a meseopotamiya de wê çerçoveyek tekûz a anatomikî bi fahm û nasîna wê ya di mejîyan de re wê hebê. Di wê temenê de wê, beşên laş, rewşên wan ên bi têkiliya wan a bi jîyane mirov ve girêdayî wê di derbarê wê de wê xwedî zanebûnê bin. Di aslê xwe de wê, gelek şewayên tendurusta meseopotamiya wê piştre wê, ji pêvajoyên hizirkirinên bi wê temenê ên demên kevnera û piştra ên di demên serdemên navîn de ku wê werina pêşxistin û bikarhanîn bin.

Di çerçoveya têtîna dermangeriyê û pêşxistina wê de wê, pêşveçûnên mazin wê werina kirin. Wekî din wê di derbarê kirina emeliyetan de jî wê, were dîtin ku wê têtînek û pêşketinek wê hebê. Devera çal a qatîyayî wê gihandina hevdu bi pêvvekirin wê di wê temenê de wê, aqilê wê pêşkeve. Wekî din wê weke ku em dibînin wê, di mijara uzwen laş (organên laş) de wê, bierkên wan û rewşên wan ên ku ew bi wan dijîn re jî wê were jîyankirin. Lê ku em di xate têtîna tendurusta meseopotamiya û piştîre ya kurdistanê de wê fahmbikin wê têtîna vejene baş û nebaş ku ew di zikhevdu de di ahengekê de dijîn û ew temenê jîyanê diafirênin wê weke xosletên wê yê teybet wê biafirênê. Di wê temenê de wê, li ser rewşên jîyanê, bi gûharîne û hwd re wê çawa wê dema ku mirov li gorî xwestekên xwe bikê wê vejenek û hîsek baş bide mirov wê, weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê li wê bihizirê bê. Çerçoveya sazûmana tendurusta meseopotamîkî wê di wê temenê de wê, pîr zêde berfireh bê. Wekî din wê bi direjehiya xwe re wê, xwediyê pêvajo û demên şariştanî ên pîr zêde ku wê bi wê fêr û azmûnê wê bijîn û wê hertimî wê bi pêvajoyên xwe yê pêşketin û jîyanê li wê zêde bikin wê bibê. Di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê dikarin werênina ser ziman.

Weki din wê weke aliyê din ên tendurustî mirov dikarê di çerçoveya wê de wê werênê ser ziman ku wê têtîna weke ya bi mumyakinê û hwd de ku wê çî di nermkirin û ankû hişkirina laş de wê weke xwe bide hiştin de wê bê bikarhanîn wê ew wê bê zanîn. Di aslê xwe de wê di demên dawî ên şariştaniyê de wê, hin bi hin ev rewş wê zêdeyî wê bi misra kevn re wê bibêmênê. Lê wê mirov dikarê wê bêjê ku wê di dewama wê de wê, ev wê di nava xwe de wê hinek rewşên weke yê dermanî ku wê di wê de wê werina bikarhanîn wê di xwe de wê bi hawênê. Ber vê yekê wê dema ku mirov wê li wê dihizirê wê, dikarê wê di wê demê de wê fahmbikê (çav: roberto, Margotta(1996), Medisinens historie, inn på norwegian).

Pêvajoyên tendurusta meseopotamîya wê, di awayekê de wê, bizêdeyî wê weke ku em dibînin wê ji demên mîtanî-med û pê de wê bi zêdeyî wê di awayekê de wê, bi ber awayekê şenber ê pêşketinê ve wê herê. Di wê temenê de wê di awayekê de wê bi zêdeyî wê, ew wê pêşkeve. Di nava têtîna anatomîkî ku mirov di nabva têtîna meseopotamiya de dibîne wê her uzwen (organ) hundurê mirov wê, yek wê bi xosletekê gerdûnî re jî wê werê hanîn li ser ziman. Di wê temenê de wê, di awayekê de kosmolojîkî de jî wê bi wê re wê bê hizirkirin. Minaq çav weke dîtina gerdûnê, gûh weke bihîstina wê û hwd wê di awayekê de wê werê ser

ziman. Lê di awayekê din de wê, têkiliya weke minaq rohniya heyvê wê, bandûra wê bi zêdeyî wê li ser kîjan beşa laş bikê û hwd wê di wê temenê de wê di awayekê din de jî wê di awayekê de wê bi wê were hizirkirin (çav: roberto, Margotta(1996) Medisinens historie, inn på norwegian).

Di aslê xwe de wê, têngîna tendurustîya meseopotamiya wê bi demê re wê pirr zêde wê, pêvajoyên xwe yên pêşketinê wê bijî. Di wê temenê de wê deverên dermankirinê û hwd wê mirov dibînê ku wê pêşkevin û wê derkevina li pêş. Di wê temenê de wê, di awayekê de wê, weke aliyekê wê yê giring ku mirov dikarê wê werênê ser ziman bê (çav: roberto, Margotta(1996), Medisinens historie, inn på norwegian).

Di aslê xwe de wê di çerçoveya pêvajoyên wê de wê têngîna tendurustîya meseopotamiya wê dema ku mirov li wê bihizirê wê gelek aliyên wê yên ku ew bi wê rengê werina fahmkirin û ser ziman wê hebê. Bêhijmar wê gelek rengên dermankirinê û şifadayînê ên şenber wê hebin û ew jî dikarin yek bi ser li ser temenekê xwe di ahenge xwe de werina kifşkirin. Wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê di wê temenê de wê, werênê ser ziman bê. Wê di wê çerçoveyê de ku wê, weke bijişkna xwezayî bin wê, afsûnkar û ankû magûyan wê di awayekê de wê, di demên berê û piştê de jî wê bandûra wan wê were dîtîn.

Di dewama wê de wê jî mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê di mijara wê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê werênê ser ziman ku wê têngîna tendurustê wê di çerçoveyekê de wê bi fahmkirina anatomiyê re wê bi zêdeyê wê were dîtîn ku wê kûr bibê. Hinek nîşanakên wê hena ku wê di derbarê dermankirina nexweşiyên weke yên pênceşêrê û hwd de jî wê, di awayekê de wê, bibê. Di wê rengê de wê ev wê, di awayekê de wê, bibê. Wekî din wê mudahaleyên li uzwên laş û rêyên herikina xwûnê û hwd wê, di wê temenê de wê têngihîştinek di çerçoveya wê de wê were dîtîn. Wekî din di derbarê pergale hebûna qasan a di laş de ku ew weke temenekê girêdanîya laş wê werina dîtîn de wê weke ku wê xwediyê têngihîştinekê a di derbarê wê de bin. Di wê çerçoveyê de wê dema ku em pêvajoyên dermankirinê, şifa û bi giştî tendurustiya herêmê dixwênin wê di awayekê baş de wê kifş dikin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê werênê ser ziman. Pêvajoyên tendurusta meseopotamiya wê, di awayekê de wê, bi wê rengê wê di xwe de wê di awayekê de wê bi kûrbûnê re wê hin bi hin wê bijîn. Di wê temenê de wê gelege rewşên şenber ên weke başkîrinê wê bi şewayî wê bi wan re wê bê dîtîn. Wekî din weke ku me li jor li deverekê

hanî ser ziman wê di nava xwezayê de wê bi şîniyan û ankû benetan dermankirin û ji wê çêkirina dermanan wê pîrr zêde wê di nava têngîna tendurusta meseopotamî de wê pêşketî bê û wê li pêş bê. Di wê temenê de wê, weke têngînek tendurustî a xwezayî ku ew pîrr zêde di xwe de kûr bûya wê dîmenê bi xwe re wê bide nîşandin. Di awayekê din de jî wê, rewşên weke yên ku wê rewşên weke yên bi fahmkirina anatomiyê re wê di awayekê de wê pîrr zêde wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Ev jî wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê kifşbikê û wê werênê ser ziman bê.

Têngîna tendurustê a misra kevn

Di aslê xwe de wê têngîna tendurustê a misra kevn wê di awayekê de wê weke aliyekê giring wê mirov dikarê weke ji têngîna tendurustî a meseopotamiya di gelek aliyên wê yên pêşketî de weke biriqînekê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê bandûra têngîna tendurusta meseopotamiya wê, li ser ya misra kevn ji ya ku em dizanin wê zêdetirî jî wê hebê. Heta ku em wê bikin ku em têngîna û rewşên ku em di bin navên tendurustîya misra kevn de wê werîna ser ziman em ji aliyekê ve di dewama ya tendurusta meseopotamiya de wê werîna ser ziman jî wê şaş nebê (çav: , Nunn, John F. (2002). "Ancient Egyptian Medicine". Transactions of the Medical Society of London. University of Oklahoma Press. 113: 57–68).

Li meseopotamiya wê deverên fêrbûnê ên weke bi dibistanî ku wê, weke bawergerhan wê bi erk bin wê di wan de wê ev bibê. Di wê temenê de wê di awayekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê ev li misra kevn wê di bin navê yazdanên wan de ku wê ew dibistanên perwerdeya tendurustê wê pêşkevin wê werina dîtin. Minaq dibistana tendurustê a 'osîrîs' mirov dikarê minaq bide. Di wê rengê de wê gelek minaqên wê hebin (çav: Magner, Lois (1992). A History of Medicine. Boca Raton, Florida: CRC Press. p.10- 31.).

Di çerçoveya têngînen tendurustê de wê dema ku mirov çav li nava 'papîrûs' ên ji demên misra kevn mana wê di wê temenê de wê, şewayên dermankirinê û heta hinek rewşên weke yên ku wê tawabûlî rewşên emeliyetkirinê ku wê bin ser ziman wê werina dîtin.

Wekî din ji nava nivîsên papîrûsan de wê ew wê were dîtin ku wê misrî wê di derbarê fahmkirina têngînan tendurustê de wê li pêş bin. Di derbarê zanîna wan a tendurustî de wê, were dîtin ku wê xwediyê zanîna anatomiyê bin. Di dewana wê de wê xwediyê fahmkirina funksiyonên

laşî û ankû uzwên (organên) laş bin (çav: , Nunn, John F. (2002). "Ancient Egyptian Medicine". Transactions of the Medical Society of London. University of Oklahoma Press. 113: 57–68).

Têgînek weke ku em li meseopotamiya dibînin a weke dil û rovîyan weke nîşanaka jîrîyê ku wê werina ser ziman wê di nava têngîna wan ya anatomikî de jî wê were dîtîn. Di dewma wê de wê mirov dikarê wê bêjê ku misrî wê di wê temenê de wê di awayê fahmkirina ji anatomiyê de wê bi munasebeta mummyakirinê û hwd re wê pêşkevin. Kesên ku ew wê hertimî wê karê wê bikin û weke kesên pispor ên ku ew wê karê dikarin bikin wê hebin. Em dikarin wan weke bijîşkna demê ên xwezayî bi zane werênina ser ziman (çav: , Nunn, John F. (2002). "Ancient Egyptian Medicine". Transactions of the Medical Society of London. University of Oklahoma Press. 113: 57–68) (çav: Deepak Kumar, "India" in Roy Porter, ed, The Cambridge History of Science: Volume 4: 18th-century Science (2003) pp. 680–83 Unschuld (2003).

Di aslê xwe de wê di dewama wê de wê, di derbarê beşên uzwên laş de wê, di wê temenê de wê bigihijina zanînek kûr bi wê re. Di wê çerçoveyê de wê weke ku em dibînin wê di aslê xwe de wê, di zanîne anatomiyê de wê, pêşketina wan wê di awayekê de wê her emeliyetên ku ew bo mummyakirinê dikin wê di wê temenê de wê ji wan re wê weke fêrûazmûnna ku ew bi wê xwe pêşdixin jî wê were dîtîn. Wekî din wê di laş de wê çî bikarbênin ku wê di wê de wê xiranebê û wê xwe weke xwe bigirê wê, di wê çerçoveyê de wê, bi zanîna xwezayî a tendurustî wê xwediyê zanînekê bin (çav: , Nunn, John F. (2002). "Ancient Egyptian Medicine". Transactions of the Medical Society of London. University of Oklahoma Press. 113: 57–68) (çav: roberto, Margotta(1996) Medisinens historie, inn på norwegian).

Mînaq em dema ku em papîrûsa ebers dinerin ku wê ji wê demê wê bê wê, di wê de wê bahsa wê bikê û wê bêjê ku 'bijîşk dema ku kijan uzwên hundurê laş digirt wê tevgerên dil wê hîsbikê. Di wê temenê de wê li ser temenekê ku wê fahmbikin wê bênina ser ziman ku wê dil wê hewa paqij wê bişênê li uzwên din. Ku ew disekinê wê hewa paqij neçê û wê hewa nepaqij wê uzwan wê hişk bikê û wê xira bikê. Di wê temenê de wê di awayekê de wê bi wê re wê bihizirin û wê werênina ser ziman. Li gorî wan dema ku kesek mir wê bi gîyane wî re wê ya jîyanê dide jî wê bê jê kişandin. Li gorî wan tiştêkê din jî ku xwûn dema ku ew ji hildana hawayê bêpar bimênê wê, bipirtik bibê. Di derbarê nexweşîyên ku wê ji wan re wê derman wê werina pêşxistin nexweşîyên weke yên çav, hastû,

nexweşyên kezebê, **bayê felcê ê zarokan**, bêxwûnî, nexweşîya gûlan, romantisma, apandisit, mide, zik û hwd wê çend ji wan nexweşiyên ku wê navê wan di papîrûsên misra kevn de wê derbas bibin ku ew wê, di derbarê wan de xwedî zanebûn bin. Di rewşên nexweşiyên weke bûhûrandina nebedên weke yên sara, nexweşîya bi rizîna dinanan û hwd wê weke hinek nexweşiyên ku wê di wê warê de wê bi wan xwediyê zanîne bin. Minaq di papîrûseke ku wê bi navê 'smith' de wê bahsa rewşên nexweşiyê ku ew pêşî wê kifşbikê, piştî fahmbikê ku wê çî bikê û hwd wê bi lêkolînek tendurustî de wê were ser ziman. Di wê de wê, bahsa nexweşîyan wê bikê û wê li sê beşan wê bê beşkirin. Weke nexweşîya ku ew dikarê were başkirin, nexweşîya ku ew lê mudahaleyê bikê û nexweşîya ku ew nikarê êdî were başkirin û hwd bê (çav: Deepak Kumar, "India" in Roy Porter, ed, The Cambridge History of Science: Volume 4: 18th-century Science (2003) pp. 680–83 Unschuld (2003),).

Rewşek din jî em wê dibînin ku wê bijîşkên misrî wê dermanan wê belav bikin. Papîrûsa ebers wê di wê de wê bahsa li dora 700 dermanî wê bikê. Minaq wê di tirbeke ku wê aidî dema malbatî a yazdaeh min bê wê di wê de wê, qûtîyek dermên, kevçî û hinek tiştên din ku wê bi wê re wê werina bikarhanîn wê werina dîtin. Minaq wê ji nameyek ku wê Remses wê ji hattusil re wê bişênê wê, di wê de bahsa şandina hinek şînyên bi şifayê jî wê bikê (çav: , Nunn, John F. (2002). "Ancient Egyptian Medicine". Transactions of the Medical Society of London. University of Oklahoma Press. 113: 57–68).

Di çêkirina derman de wê, her çûre nebet û ji xwê ya bahrê her çûre her çûre kevirên madenî û hwd bin. Wekî din wê kevirê memfîsê wê ku wê bawer bikin ku wê gelek xosletên wê hena wê bahsa wê werê û ji wê girtina şifayê wê were kirin. Li gorî ku wê were ser ziman ku wê dema ku wê devere ku wê biêşihê wê bê danîn li ser wê, êdî piştî bêî ku wê êşê hîsbikê wê bijîşk wê kariba emelietê bikira (çav: , Nunn, John F. (2002). "Ancient Egyptian Medicine". Transactions of the Medical Society of London. University of Oklahoma Press. 113: 57–68) (çav: Deepak Kumar, "India" in Roy Porter, ed, The Cambridge History of Science: Volume 4: 18th-century Science (2003) pp. 680–83 Unschuld (2003),).

Wekî din wê rewşên weke yên ji sawal û ajalan wê çêkirina dermanan wê were dîtin. Ji goştê wan ê xab bê û ankû ê zûwakirî bê wê, ev bibê. Minaq wê **xwûna gumgumekê**, dinanê baraz û guhên wê, mejiyê reqê, şîrê dayikê û hwd wê weriina dîtin ku wê werina bikarhanîn. Di awayekê

din de wê mirov dibînê ku wê giringî dayina li paqijiyê wê weke aliyekê din ê başbûnê wê were dîtin (çav: , Nunn, John F. (2002). "Ancient Egyptian Medicine". Transactions of the Medical Society of London. University of Oklahoma Press. 113: 57–68).

Di nava mitolojiya misra kevn de wê, di warê têtîna tendurustî de wê, gelek pêjnên ku mirov dikarê kifşbikê û bêtê ser ziman wê hebin. Minaq wê, di derbarê nexweşiyên mejiyî de wê, tefsirên ku em dibênin wê hebin. Wekî din di derbarê nexweşiyên jinan ku wê bi têtîna 'Seshet' wê were ser ziman. 'Seth' wê bo ya nexweşiyên mejiyî wê were ser ziman (çav: , Nunn, John F. (2002). "Ancient Egyptian Medicine". Transactions of the Medical Society of London. University of Oklahoma Press. 113: 57–68).

Di derbarê pêvajoyên pêşketina têtîna tendurustîya misra kevn de wê di wê temenê de wê, di awayekê de wê, bi wê re wê şewayekê kûrbûnê wê were dîtin. Lê wê bi wê re wê dibênin ku wê di awayekê de wê bi zêdeyî wê xwediyê çerçoveyek pêşketinê bê. Wê pêvajoyên wê yên pêşketinê wê di wê de wê weke temenekê fêrbûnê a li ser miriyan û ankû kesên mirî û mumyakkirina wan û bi wê re wê, derxistina hinavên wan re wê di awayekê de wê were dîtin. Di wê şewayê de wê, di çerçoveya têtîna hinavî de wê, ew wê bi wê bihizirin û wê bi wê re wê, fêrbûnekê wê bijîn. Wekî din wê, di derbarê anatomiyê de wê ew ji wan re wê bê derfet ku ew xwe bigihênina zanînek xort di derbarê anatomiya mirov û zindiyên de jî.

Têtîna tendurustê a Çînê

Têtîna tendurustiya çînê wê dema ku mirov wê werênê ser ziman wê di aslê xwe de wê weke têtînek tendurustî a giring û ku wê mirov karibê ji wê di wê çerçoveyê de wê pirr zêde tiştan ji wê fêrbibê bê. Wê di roja me de jî wê, li rex şewayên tendurustî ên hemdem wê ên kevneşopîkî wê bêtîkarhanîn (çav: roberto, Margotta(1996), Medisinens historie, inn på norwegian).

Di çerçoveyek sereka de wê, têtîna kevneşopîya tendurustîya çînê wê li ser têtîna baş û nebaşiyê wê di awayekê de wê bi têtînek ku wê aliyê baş û nebaşiyê bi têtîna 'yîn' û 'yang' re wê werê ser ziman. Li ser temenekê têtînî a kosmolojikî ku wê were ser ziman wê pêşkeve. Wê temenê wê jî wê li ser esasê zanîna şîniyan û ankû nebetan û bi wan dermankirinê û hwd re wê were dîtin. Di têtîna tendurusta çînê de wê bi bandûra têtînê bûdûsmê û hwd re wê, çerçoveyek sazûmanî a anatomikî wê pêşkeve.

Lê di awayekê pirr zêde bi aqilane de wê, têngên qasî wê di laş de wê werina kkifşkirin û wê bi mudahaleyên li wan ên weke bi rêyên 'akapunkturê, moksa' û hwd re wê were dîtin. Di wê çerçoveyê de wê bi têtikiliya di nava laş, rewşa rûhiyetê û hîskirinên mirovî de wê, bixwezê ku ew têtikiliyek başkirinê dênê û wê bi wê re wê, pêşbixê. Lê di wê temenê de wê, rêyên weke yên uzwan û luleyên herikênê wê di wan de wê di awayekê akapunkturî de wê, li wê were hizirkirin. Mudahaleyên ku wê li ser rêyên weke yên akapunkturê û hwd re wê werina kirin jî wê mantiqê wê li ser esasê vejene jîyanî û aliyê wê yê ku ew bi wê de diherikê bê. Di wê rengê de wê di awayekê de wê bi wê re wê li wê were hizirkirin. Di têngîna anatomikî a hemdem de wê bi aliyê fîzîkî ve bi sînora ku wê li wê bihizirê wê di wê temenê de wê di nava têngîna tendurustîya anatomikî a çînî a kevneşopîyî de wê, bi aliyekê din ê weke bi vejenî ku wê li wê bihizirê re wê, were dîtin. Ev aliyên ku wê bi wê re wê, li ser temenê hîsiyetê, rûhiyetê û hwd re wê werina dîtin wê di awayekê de wê, taqabûlî aliyê mirovî ê derûnî û hwd jî wê bikin (çav: roberto, Margotta(1996), Medisinens historie, inn på norwegian).

Di têngîna hemdem a tendurustî de wê têngîna aqilparêzî ku wê di wê de wê bicih bibê wê tiştê wê tenê bi xwe re û bi şenberîya wê re wê bikê ku ew wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê ev aliyên wê yên din ên weke ku mirov dikarê werênê ser ziman wê di awayekê de wê, li ser temenekê ku wê weke ku wê bi temenê bi fahmkirina bi 'pênc elementan' re wê di wê de wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê di awayekê de wê bi ghişîna zanîna anatomikî hem dîmenekê giştî û hem jî wê bi dîmenekê uzwi weke beş bi beş wê di awayekê de wê bi wê re wê were dîtin.

Em wê jî dikarin wê di dewama wê de wê werênina ser ziman ku wê di wê çerçoveyê de wê, kifşkirina nûqtayên laş ên weke yên 'nuqtayên hêzê' û 'nuqtayên zayıfîyê' û hwd ku wê di awayekê de wê çerçove, û têtikiliya wan a bi laş re wê li wê bihizirê. Di wê çerçoveyê de wê, kifşkkirinên di laş û ankû anatomiya laş de wê, di awayekê de wê, bi wê re wê, li ser temenekê qasî re wê, di wê de wê were dîtin (çav: roberto, Margotta(1996) Medisinens historie, inn på norwegian).

Di aslê xwe de wê dema ku mirov ji wê aliyê ve têngîna tendurustîya çînê wê li wê dinerê wê, ew di awayekê de wê, bi du-dîmenîya ku mirov wê kifşdikê de wê di awayekê de wê weke ku mirov wê dibînê wê xwe bide dîyarkirin. Li gorî wê çar temenê tendurustê wê bi xwûn (hsueh), vejen (çi), tiştta xwarinî (ying) û ya li berxwedanê (wei) bin. Di dewama

wê de wê, aliyên weke yên ku wê li ser wan wê were sekin in ên weke xwûn, rêyên xwûnê, cewher, hundirîn, deriyên hundurin û xwarinîna di çerçoveya wê de bê. Beremberê wê, vejen, hêza li berxwedanî, rêgezên gerdûnî, vejen, deriyê derveyî, derveyî, parastina derveyî û hwd bê. Wê, di wê temenê de wê, di awayekê de wê weke ku mirov wê dibînê wê bi wê re wê were ser ziman.

Têgîna tendurustiya çînê wê di awayekê de wê, li ser rewşek anatomiyî ku wê di awayekê de wê laş di asta binî de wê hebê. Li ser wê qas ku wê weke tûra têkiliyên laşî were fahmkirin û aliyê din ê sêyem wê gerîna vejenê û hwd wê de ku wê bi wê re wê laş bijî û wê hebê bê. Di wê çerçoveyê de wê di awayekê de wê weke aliyekê wê dikarê wê werênê ser ziman.

Di aslê xwe de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê di awayekê de wê, aliyê rûhiyetê ku wê bi wê re wê di awayekê de wê weke ku wê were dîtîn wê bi temenekê fîzyolojîkî a qasî re wê çawa wê, rêyên wê yên bûhûrînê wê werina kifşkirin û wê bi wê re wê ew wê, were pêşxistin bê.

Di mijara anatomiyê de wê, di wê temenê de wê, di awayekê de wê dikarê wê, weke aliyekê wê yê giring wê werênê ser ziman ku wê, rewşên laş ên germ, cemdîdî, rewşên hem negerm û hem necemidî û hwd re wê, di awayekê de wê were li gorî wan wê were hizirkirin. Di aslê xwe de wê di wê temenê de wê, rewşên weke yên mudahaleyên weke minaq li deverên hişk ên laş bo nermkirinê wê bi wê re wê weke aliyekê wê yê din wê xwe bide nîşandin.

Ku mirov hinekî li ser çerçoveya wê bi rengê hizirkirinê a li ser vejenê re wê bikê ku wê fahmbikê wê **giring bê**. Piştgiriya hevdu û vexwarina hevdu di navbera Yin û Yang de; Hîperaktîvîteya exogenîk a pathogenîk Yin (serma û şiliyê) kêmbûna enerjîya fonksiyonel a laşê mirovî Yang diafirîne, û enerjîya fonksiyonel a yangê bi zêdebûna 'yin' re xwezayê sar diafirîne. Di zêdeyîya faktorên pathogenîk ên yang de (ba, germahî, zuwabûn), şilavên laşê yin di laş de bi hêsanî têne kêmkirin û kompleksên nîşaneyê yên bi germ (germ) çê dibin, yang bilind dibe 'yin' birîndar dibe. Bi hîpaktîviya berxwedana laş re, Xu (kêmasiyê) Kompleksên nîşanên germ an sar têne çêkirin. Ji ber ku patolojiyên van her du ji hev cûda ne, awayên dermankirinê jî cûda na. Dema ku prensîbên dermankirina germ ji bo kompleksên nîşanên sermayê têne sepandin, rêbazên dermankirina sar ji bo kompleksên nîşanên germ têne

sepandin, di nexweşên Xu de xortkirin û di nexweşiyên Shi de dermankirina aramker tê sepandin.

Têkiliya navbera Yin û Yang; Ev tê vê wateyê ku yek bêyî yê din nabe. Ji ber vê yekê ger yang tune be, yin jî tune. Bi gotineke din, ger şev tune be, roj jî tune ye, û ger heyecan nebe, astengî jî tune. Dema ku Yang li ser bingeha Yin´ -ê(mê) heye, Yin –a(nêr) li ser bingeha Yang -ê jî heye, ew heya ku ew piştgiriyê bidin hev û di heman demê de di hebûnek yekane de wê jî hebin. Ev têkiliya hev girtî ya hevbeş hevahengiya Yin û Yang û hevsengiya di navbera wan de diafirîne, û ev hevsengî û hevrêzî garantiya girîng a çalakiyên fîzyolojîkî ye. Guheztiyên patolojîkî çêdibe dema ku balans û ankû ahenga têkildar a di navbera Yin û Yang de winda bibe (çav: roberto, Margotta(1996), Medisinens historie, inn på norwegian).

Berevajiya Yin û Yang; Yin û yang xwedî karakter û taybetmendiyên cihêreng in. Ger di navbera du tiştan de têkiliyek dijberî tune be, ew nikarin di yin û yang de bêne veqetandin. Yin û yang tenê ji bo berhevdana tiştên heyî, şirovekirina lihevhatin û veguheztinên di guheztina şert û mercên cihêreng de, ji bo şirovekirina veguheztina du tiştên berevajî, wêne an dîtîne hene. Yin û yang ne tiştên bêkêmasî ne, wateyek wan a bi tevahî realist heye. Mînaqî, laşê mirov li yin û yang dabeş dibe. Dema ku rûyê dervê laş yang e, uzwên (organên) Zang-Fu (uzwên navxweyî) bi karakterê yin in. Dema ku beşa derveyî laş yang bê, pişt yang bê, û sing û zik jî yin in. Uzwên Zang-Fu jî li yin û yang tene dabeş kirin.

Di dewama wê de wê weke aliyekê din ku wê di temenê wê de wê were ser ziman wê têngîna teoriya ´pênc elementan´ bê. Wê ev jî wê di awayekê de wê weke aliyekê wê yê din ku wê di nava wê de wê, were ser ziman bê. Wê çerçoveya wê ya fahmkirinê wê bi wê rengê wê were ser **ziman**. Ev teorî(*teroîya pênc elementan*) şîrove dike ku her tiştê ku di xwezayê de heye, ji tevger û guhertina pênc elementên bingehîn pêk tê. Eva; DAR, AGIR, ERD, METAL û AV in. Di Dermanê Kevneşopî ya Cîne de, teoriya pênc hêmanan elementî e ji bo nixandina têkiliyên fîzyolojîkî û patolojîkî di laşê mirovan de bê. Ev tê wateya mezinbûn û geşbûn, jîyan, zindîti û hwd ê. Zindî mezin dibe, pêşve diçe û bêkêmasî radibe. Têkiliyek di navbera pênc hêmanan de bi şeweyê piştgirî û astengkirina hevdû heya. Mînaq, dar agir diafirîne, agir dibe xwelî û dibe ax. Metal di erdê de ye. Madenên ku kevirên avahiya laş in, di axê de ne û av jîyanê simbolîze dike, ankû hêmana ku jîyanê dide dar û agir vemirîne av e.

Têkiliya astengkirinê weha ye. Ew bi reyên xwe yên dar axê digire û nahêle ku ew biherike. Ax av digire. Çawa ku metal dar disekine, dar jî axê disekine. Çînî ji têkiliya di navbera pênc hêmanan re dibêjin têkiliya DAYIK-KUR. Çawa ku dayik zarokê xwe têr dike, ew jî zêdeyiyên wê radike.

Di dewama wê de mirov dikarê hinekî jî li ser têtgîna akapunkturê wê bihizirê û wê çend gotina bi wê bêtê ser ziman. Wê wateya wê ya sereka wê ev bê ku wê, çawa wê xwe nûbikê wê bi wê were ser ziman. Di nava fahmkirina wê de wê, aliyekê tûra sînîrî, qasî û di dîmenê wan de a rûhiyetî û hwd re wê, di awayekê de wê bi wê re wê, were hizirkirin. Wekî din wê kevirên weke yên şamtînokî, terzîyên zîvroke ên ku ew bi navê 'locus' wê werina ser ziman wê werina bikarhanîn. Ev şêwayên ku wê werina kirin wê di awayekê de wê rewşa êşê wê di nava kombînasyonê de wê were hizirkirin. Minaq weke ku em di nava kurdên dema kevnera de dibînin ku wê, çawa wê, devera weke serî diêşihê wê bi dewisandina li ser wê re û ankû girêdana serî ku wê bibin wê di dîmenekê wê rengê de wê awayekê wê were dîtin. Wekî din di nava kurdên wê demê de wê şêwayê weke "qadeh avêtina li piştê" û hwd wê hebê. Di wê temenê de wê, tiştê weke ku wê kûr û hundirê wê pîr zêde germ ku ew didênina ser piştî û ankû devera biêş wê bi wê biheta bawerkirin ku wê wê êş bikişanda. Ev şêwa wê di awayekê de wê weke ku em dibînin wê, di nava şêwayên akapunkturî wê piştê li herêmên din ên Asya weke yên din jî wê were dîtin ku wê were bikarhanîn. Rewşên weke yên nexweşiyê ku wê bi wê re wê weke ku wê werina başkirin ên weke astimê, serêşî, bizekimketinê, sînozît, bronşît, pîrsgirêkên serifendinê, rewşên weke yên rayên xwûnê, yên zikçûnê, nekarîna kirina destavê û hwd wê hinek ji wan rewşên ku wê bi wê bixwezînin ku wê werina başkirin bin. Weke van gelek rewşên din ên weke yên serçerm, binçerm, kişîna ji hev a qasan û ankû êşa qasan û hwd wê, bi wê re wê bêt xwestin ku ew werina başkirin. Weki din di pîrsgirêkên weke yên derûnî ên weke stress, depresyon û hwd de wê, di awayekê de wê, bê dîtin ku wê weke ku wê were bikarhanîn. Ber ku wê, bi şêwayên wê re wê têkiliyekê wê bixwezê bi sînîran re dênê wê di awayekê de wê, di nava hewldana rehetkirinê de bê. Lê li vir di rewşên başkirinê de divê ku ew kesê ku ew wê bikê pîr zêde li wê bizane û bizanebûna xwe re serwer bê. Ji wê baş fahmbikê û zanibê ku ew çî dibê bê. Weki din di rewşên weke yên romatisma û hwd de jî wê bê dîtin ku wê werê bikarhanîn.

Şêwayên weke yên akapunkturê û hwd wê, di awayekê de wê, li ser rewşa kişîna qasan û ankû êşbûna wan re wê xwe diyê temenekê fahmkirinê bin. Lê di wê temenê de wê di aslê xwe de wê di temenê de wê têtînek anatomikî a li ser awayên kifşkirina 'nûqtayên jîyanî' û hwd re wê bi wê re wê weke bingihînê wê hebê. Di awayekê de wê temenê wê li ser hîskirin, hêst û rewşek dîyardeyî ava bê. Wê di wê çerçoveyê de wê, di awayekê de wê, dema ku wê başkirin wê bê kirin wê ev rewş wê li berçav wê bên girtin.

Wekî din wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê, weke şêwayekê mudahaleyâ li qasan bê. Wê di çerçoveya wê têtîna wê ya tendurustî de wê, aliyên wê yên ku wê pêşkevin ên weke bi derzîyê terekirin, weke bi masajê firkandin û her wusa bikarhanîna kevirên germ û ankû sar li deverên laş ên diêşihin wê bê bikarhanîn. Masaj û ankû firkandin wê di awayekê de wê li ser girêdanên fîzyolojikî ên ji çerm li hundûr û uzwen hundirî ku wê çawa wê têtîliyê wê li ser esas û erk û karê van ve wê bi wan re wê dênê û wê di wê temenê de wê xwediyê awayekê bê. Bi gotineka din wê çawa wê uzwan wê di awayekê de wê, bigihênê li funksiyonên wan ên esasî û wê di wê temenê de wê, di nava wê rewşa wan de wê ji ne rehetiyê wê derxê û wê bikê rehetiyê.

Ji aliyekê din ve jî wê rewşa firkandinê wê di awayekê de wê, ku ew rast û li gorî rêgezên wê yên rast werina kirin wê, di awayekê de wê, di rehetkirina sînîr û qasan û bi teybetî a hastûyan de wê encamên wê di awayekê de wê karibin xwe bidina dîyarkirin. Firkandin li gorî rewşên wê yên ku ew bên kirin, nerm, hişk, bi ava germ, bi avasar û ankû bi gelek rewşên ên weke wan re wê were kirin.

Di wêwarê de di derbarê rewşa dermangeriyê de di dewama wê de wê dikarin wê werênina ser **ziman**. Di demên xanedanên Xia, Shang, û Zhou de wê li çînê (ji dawiya sedsala 22 -an berî zayînê heya 256 -an BZ), vexwarinên dermanî ên weke bi araqê(şarabê) û avên dermankirî dikarin bêne çêkirin. Berhevokek helbestên bi navê "Shijing" ku di Xanedaniya Xizhou de hatî weşandin (dora sedsala 11 -an - 771 b.z.) hatî weşandin ew pirtûka ku dermanên herî kevin ên ku hatine dîtin vedibêje. "Neijing", pirtûka herî kevnare ya li ser teoriya dermanê çînî ya naha tê zanîn, teoriya bingehîn a dermanê kevneşopî ya Çînî bi danîna rêzek teoriyên dermanên kevneşopî yên Çînê saz dike.

Pirtûka dermangeriyê ya herî kevn a ku heya niha hatî dîtin, pirtûka dermanê gihayî ya bi navê "Shennong Bencaojing" bi kortkirina agahdariya ku ji hêla gelek pisporên bijîjkî ve di navbera serdema Qan û

Xanedanên Xanî (221 Beriya Zayînê - 220 Zayînî) de hatine berhev kirin. 365 cureyên dermanên di vê pirtûkê de îro jî têne bikar anîn. Weşandina vê pirtûka dermangerîyê damezrandina bingehên dermangerîya kevneşopî ya Çînê û wê rengê başkirinê a bi şîniyan wê destnîşan kir. Pêşketina aboriya li xanedana Tang (618–1644) bû sedema pêşkeftina dermangerîya kevneşopî ya Çîna demê jî. Hikûmeta Tang yekem car xebata sererastkirina pirtûka li ser dermanê giyayî, ku li cîhanê wekî "Tang Bencao" tê zanîn, qedand. Di tevahiya pirtûkê de, bi tevahî 850 dermanên giyayî hatine berhev kirin û bi wêneyan hatine vegotin. Bi vî rengî, dermangerîya kevneşopî ya Çîna demê bêtir hate pêşve xistin (çav: roberto, Margotta(1996), Medisinens historie, inn på norwegian).

Ji hêla xanedana Ming (1368-1644), dermanfiroşê Cînî Li Shizhen di 27 salên xebatê de xebata dermangerîyê ya kevneşopî ya Cînî "Bencao Gangmu" qedand. Tevahiya pirtûkê 1892 dermanên nebatî vedibêje, û ew dike mezintirîn berhevoka dermanên nebatî di dîroka dermanê giyayî yê Cînê de. Avahiya erdnîgarî ya tevlihev, şert û mercên avhewa yên cihêreng û hawîrdorên cihêreng ên xwezayî yên li Cînê, ku xwedan axek fireh e, ji bo hilberîna dermanên cihêreng şert û mercên guncan peyda dibêt. Zêdetirî 8,000 dermanên kevneşopî yên Cînî wê demê li Cînê têne hilberandin. Hejmara dermanên nebatî yên ku bi domdarî têne bikar anîn ji 600 derbas kiriye. Dermanên kevneşopî yên Cînî ji hêla hejmar û cûrbecûrîyê ve li cîhanê di rêza yekem de ya.

Ev wê di demên piştre de jî wê xwe di awayekê de wê bi wê re wê bide domandin. Li dora kesên pispore wê ev wê, karê pêşxistin û ankû çandiniyê ên şîniyan wê bê kirin. Wê ev wê weke bijîşkna kevneşopî ên di derbarê şîniyan de bizane bin û wê di herdemê de û piştre jî wê serî li wan wê biheta xistin.

Têgîna tendurusta çînê wê piştre wê, dema ku wê hin bi hin wê çerçoveya tênga xwe ya tendurustî a hemdem wê pêşbixê de jî wê ev wê ji wê re wê pêşî wê weke temenekê wê biafirênê. Piştre wê ji wê derhanîn û bi fahmkirinên ji hewirdoirê re jî ew wê bê pêşxistin. Di wê temenê de wê, weke têgînek tendurust bi sazûmanî û dualî ku wê di wê temenê de wê xwe di zikhevdû de wê bide pêşxistin.

Ku em têhîna tendurusta hemdem jî û ya kevneşop jî li berçav bigirin wê bi wê re wê dikarin wê werênina ser ziman ku wê hertimî wê ji xwezayê wê sûdwergirin. Di dewma wê de wê ev xwezaya ku ew çavkaniya wê ya wê di wê temenê de wê, aliyên ku ew di çerçoveya têgîna tendurustîya xwezayî de dihê û pêşdikeve jî wê di awayekê de wê,

bi encamên wê yên ku ew bûna re wê, ji têngînên tendurustî ên hemdem re jî wê bê peyxam. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê biqadr ku mirov wê pêşwazî bikê bê.

Têgîna tendurustê a hindî

Bi peyva Sanskrîtî "Ayurveda" tê wateya "Zanistiya Jiyanê". "Ayur" tê wateya jiyânê û "Veda" tê wateya zanînê. Ayurveda dikare wekî "zanîn an zanistiya jiyana dirêj" were wergerandin. Ew pergalek lênihêrîna tendurustî ya kevnarê bê. Di destpêka têngînên sereke yên dermanê Ayurvedîk de dabeşkirina laş li sê beşên sereke yên bi navê "dosha" ye. Eva; Vata, Pitta û Kaffa ne. Tê pejiwandin ku yek ji van dosha di her kesî de serdest e û ku her dosha fonksiyona xweya tevayî li gorî şewazek bêhempa ya jiyânê (xwarin, hwd.) a. Diparêze. Teşhîsa di dermanê Ayurvedîk de bi vekolîna dîtbar û destî û lêpîrsîna nexweş ve tê peyda kirin. Wekî din, jêrîn têne kirin: tespîtîkirina pêl, mîz, stû, ziman, çav, çerm, axaftin - deng û xuyangê giştî dihê kirin. Kapasîteya dehandinê, adetên kesane, wêneya laş, berxwedana nexweş jî têne berçav kirin. Wekî din, di tespîtîkirinê de nişanên têkildarî nexweşiyê têne dîtîn û ceribandînen cihêreng jî têne sepandin.

Di aslê xwe de wê dema ku mirov bahsa têngîna tendurustê a hindî bikê wê, weke pêvajoyek tendurustî ku mirov wê di bin du beşan de wê werênê ser ziman dikarê wê werênê ser ziman. Pêvajoya tendurustî a kevnêşop ku wê di bin navê 'Ayurveda' de jî wê were binavkirin û wê ev gotin ku wê were wateya 'zanîna jîyanê' wê di wê temenê de wê, bi rengekê wê were ser ziman. Aliyê din jî wê pêvajoya tendurustê û pêşveçûnên wê yên bi ber demên hemdem ve bê.

Lê di wê temenê de ku wê, temenê hindûîsmê bê wê di awayekê de wê têngîna tendurusta kevn wê di awayekê de wê, di awayekê de wê gelek aliyên wê yên ku mirov wê fahmbikê û wê werênê ser ziman wê hebin. Wê weke avakarê zanîna ayurveda jî wê dhanvantarî wîşnû wê were dîtîn. Ev jî wê li ser kokeka ku wê bi brahmanîsmê ve wê were girêdan. Wê têngîna brahman wê di aslê xwe de wê, di awayekê de wê, li mesopotamya jî wê were dîtîn. Di kurdî de wê wateya gotina 'brahman' wê di wate 'rûhê me' û ankû 'gîyane me' de wê karibê were fahmkirin. Wê li ser Ayurvedavatare re wê ayurveda wê ew wê girêdanê wê bi wê re wê bi xwe re wê çê bikê.

Li gorî wê vegotina wê ya mitolojikî ku wê li ser 'vedikan' re wê were ser ziman wê bê gotin wê ji brahma wê zanîna wê naqlî Daksha Prajapati were kirin. Piştî wê li parastvanê brahma indra wê were ragihandin. Wê weke mirovê pêşî ku wê ji indra wê fêr bibê wê, bharadvaja bê. Ew jî wê li komêk zanyar radigihênê û naqlî wan dikê. Ayurveda wê pêşî wê bûhûrî li agnivesh wê bibê Piştî wê, keve destê charaka û ew jî wê jinûve wê rast bikê û wê bi navê charaka samhîta wê werênê ser ziman. Wê weke bavê aliyê wê vedikê cerrehî wê Dhanvantri Sushrut bê û wê di dewama wê de wê, li dora hezar salî berî zayina îsa wê ji nûve wê bi destê Sushruta Samhita were berhev kirin. Ku wê hinek darêjkê wê di xwe de wê bihawênê Atharvaveda wê weke vedayan wê giring bin. Wê di awayekê de wê piştî wê bi ayurvedik wê were pêşxistin û ev dema wê taqabûlî dema derketina bûdûsmê wê were kirin. Dîroka ayurveda a ku ew dihê nivîsandin wê li gorî wê bê gotin ku wê li dora sê-hezar salan wê pêşkeve. Wê di nava têngîna hindî de wê di başkirina nexweşiyên Bhaishajyam de wê bê bikarhanîn û wekî din di nava de wê hinek têngînên weke temenekê dirêj rehetiyê weke bi navê 'Ayushyams' bînin wê bi wê re wê were ser ziman.

Ayurveda wê weke têngînek ku wê pêşîya nexweiyê girinê, parastina sihatê û başkirin û ankû dermankirinê bê. Di têngîna ayurveda a nexweşiyê de wê ew bawerî wê hebê ku wê kesê nexweş wê laşê wê ku ew ji ber sedemên bedenî û zêhnî ku ew ku wê bêahengê wê biafirênê wê, bo wê bêahengiyê rast bikê wê hinek nebet û awayên gûharandina reng û awayê jîyanê wê di wê de wê, rewşên weke dîyatê û hwd de wê, çawa wê, ew bê xistin rewşek baş de wê li ser wê bê sekin in. Li gorî têngîna ayurveda wê, bedenek bi tendurust (dosha) û agni (germehiya serifînê, dhatu (heft bîyên laş ên weke lenf, qas, xwûn, biya rûnê, biya hundur hastu, ava wê) û mala (weke go, mîz û avêtinên din) ku wê ahengekê wê di nava wan de ku ew were çêkirin wê li ser wê bisekinê. Di dewama wê de wê sê aliyên giring ên weke fîzîkî, zêhnî û rûhî û hwd re wê başbûn bi wan re wê û wê li gorî wê bi ahenge nava wan re wê were.

Di dewama wê de mirov dikarê bahsa pergale doşa ku wê xwediyê sê aliyên giring ên weke bi navê Vata, Pitta û Kapha bin. Li gorî wê her mirov wê xwediyê şêwayekê doşayî ê yek ji wan bê û wê bi yê din û jîyanê re wê di ahengekê de bê. Li gorî wê ku mirov di nava jîyanê de bi rengê jîyanê, li xwe meyizandinê, xwarinûvewarinê û hwd re wê, di awayekê de wê di ahengekê de wê, ew wê hebê. di nava bijîşkên doşî de wê, her rewşa kesekê ku ew şîrove dikin wê bikeve beremberê kîjan aliyê

doşî de wê li gorî wê kifşbiikin û wê rêyên başbûnê wê bi wê re wê bikin ku ew pêşbixin û pêşniyar bikin.

Di nava rewşên wekê yên hersê aliyên pergale doşa de wê, di awayekê de wê, rêgezên ku ew bi wê werina fahmkirin wê hebin. Vate wê li ser temenê pergalên sînîrê, qas û hwd re wê, hebê. Di dewama wê de wê, pîtta li ser esas û temenê pergalên serifendinê û valakirin û hwd wê ava bê. Doshajî wê weke ava ku wê madeyên zad ku wê li pergale gerînê wê, barbikê bê.

Têgîna tendurusta hindî wê di awayekê de wê weke ku mirov wê fahmdikê wê li rewşa jîyanê, rengê xwarinûxwarinê, li xwe meyizendinê û hwd ve girêdayî bê. Di wê temenê de wê, di awayekê de wê weke aliyekê wê, bi rewşa ahenge jîyanê ve girêdayî bê. Wê li ser koka xwe wê di awayekê de wê bixwezê ku ew wê werênê ser ziman. Di aslê xwe de wê weke ku em bi 'veda'yên wê re dibînin wê di awayekê de wê, weke ku mirov li ser temenekê zanînê wê kifşbikê. Ji xwe wê têgîna veda'yê jî wê were wateya **zanînê**.

Deramanê Ayurvedîkî yek ji kevintirîn, sistematîk û herî xwezayî ya dermanan e. Lêbelê, ev rastiyek e ku mirov çî warê dermanê bikar bîne, çî warî jî ew teknîkên başkirinê jî terapîstek werbigire, di rastiyê de, sedema aciziyê, pêvajoya saxbûnê, bi tevahî di hundurê hundurê mirov de ye, cîhana giyanî û hestiyarî û herikîna enerjiya laş bê. Ji ber vê yekê, dema ku van metodên terapiya xwezayî fêr bibin û bikar bînin an wan bikar bînin, fêrbûna mekanîzmayên xweya hundurîn, bi kurtasî, naskirina xwe dê di pêvajoya saxbûnê de jî rehetiyek mezin peyda bike

Weki din wê di wê temenê de wê dema ku mirov li pêvajoyên tendurustê ên hindî dinerê wê dibînin ku wê, li gorî dîrokzan dihênina ser ziman wê li dora sedsale sêyemin wê, ji aliyê key Asoka ve wê, nexweşxane wê hem bo mirovan û hem jî heywanan wê bide avakirin. Wê di wê de wê, kesên ku şifakirinê dikin wê werênê ser ziman. Di wê demê de wê biqasî ku mirov wê dibînin wê bûdîsm wê di awayekê de wê, bandûra wê di wê de wê di awayekê sazûmanî de wê xwe bide dîyarkirin. Pêvajoyên ku wê bi sedsalan heta wê demê wê bûdîsm wê bijî wê weke ku wê hindûîsmê jî wê di awayekê de wê bide bi sazûmankirin.

Pêvajoya hinduîsmê a pêşî wê li ser temenekê xwezayî a ne bi sazûmanî bê. Di temenekê anamist de wê weke ku mirov dibînin wê di awayekê de wê, were fahmkirin. Di aslê xwe de wê gelek rêgezên têgîna tendurustê ên meseopotamîkî ên kevn wê di nava wê pêvajoya hinduîsmê û pêvajoyên olî ên bûdîsm û brahmanîsmê de jî wê werina dîtin.

Dema ku mirov li temenê wê dinerê wê mirov dibînê ku wê, temenê wê ji vegotin û efsaneyan wê cûda nebê. Wê di wê temenê de wê li ser temenekê mîtolojikî û hwd wê were ser ziman. Di çerçoveya têngîna hinduismê de wê, weke ku mirov dibînê wê weke ku em di çerçoveyek dualite de wê dibînê wê di her rewşê de wê xwe bide nîşandin. Minaq weke brahman û atman, Sucruta û Carakasamhitâ û hwd wê di wê temenê de wê di awayekê teorikî de wê temenekê hizirkî wê biafirênin. Sucruta û Carakasamhitâ wê di temenekê teorikî di temenekê tendurustî û ankû cerrehî de wê zêdetirî wê di temenekê şenber wê xwediyê çerçoveyek têngînî a fahmkirinê wê bi xwe re wê werênê ser ziman. Di çerçoveyek rasyonali de wê di temenekê fahmkirinê de wê bikê ku ew werênina ser ziman. Çendî ku wê têngînên afsûnî û hwd jî wê di wê de wê hebin jî lê wê di awayekê de wê weke ku em dibînin û kifşdikin wê, xwediyê şêwa û awayekê hizirkirinê wê bi xwe re wê biafirênin. Sind'ku wê, li Mohanjo-Daro' wê bi erkolojikî wê lêkolînan wê bikin wê di awayekê di derbarê 'şariştaniyên hinduyî' de wê, hinek nîşanakên di derbarê demên kevnera de. Di aslê xwe de wê, bermehiyên ku wê bibiînê wê zêde di derbarê têngîna tendurustî zêdetirî wê di derbarê awqayekê jîyanî a bi sazûmanî ku wê di hemdemiya xwe de wê hebê wê bi wê re wê xwediyê awayekê bê. Dîtînen ku wê bèn kirin wê di awayekê di hevraziya dîtînen li harappa ku wê li dora penjapê wê werênina dîtînen bin. Wê di wê temenê de wê di awayekê de wê xwediyê rewşekê bin.

Lê di aslê xwe de em dema ku em li nava rewşên mitolojikî ku wê werina ser ziman binerin wê di awayekê de wê bi dîmenî wê hinek têngînên ku wê werina dîtînen wê hebin. Em ku hinekî empatiyê bi wê re bikin wê ji têngîna zanîne a Indra û heta Wişnû û gelek rewşên din ku wê werina dîtînen wê di nava rengê mîtolojiya wan de wê ev têngîn wê hebin.

Li vir di awayekê de wê weke ku em di çerçoveya têngîna Ayurveda' de dibînin wê di aslê xwe de wê tenê wê weke awayekê minaq ku wê di aslê xwe de wê minaqên wê yên din jî wê bi wê re wê werina dîtînen wê hebin. Lê têngîna Ayurveda wê, di awayekê de wê li awa wê yê sazûmanî û hwd ku mirov dinerê wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê li dora demên kevnera ên tîrzanînen de wê weke çerçoveyek hizirkirinê bê. Di wê temenê de wê, di awayekê û bi şêwayekê pêşketinê û çerçoveyên wê yên zanîni re wê bê dîtînen.

Têngîna nîrwana wê di awayekê de wê, li ser têngînek bi gihiştina haz û avîndariya dilî a li ser çerçoveyekê zanîni re wê weke ku mirov dibînê wê, xwediyê şêwayekê fahmkirinê bê. Nîrwana wê di temenekê weke ya

ku mirov wê bi têngîna ayurveda re dibînê wê di ahengekê levkir de bê. Wê di dewama wê de wê piştre wê, weke têngînek tendurustî ku wê gelek bijişkvan wê alaqaşê li wê bidina nîşandin wê, hıfzıssıhha û hidroterapiyê wê derkevina li pêş. Wê ev temenê ku wê piştre wê bê weke aliyekê alaqaşê wê bê temenê rengên din ên pêşketinê. Şariştaniya indus wê di awayekê de wê, dema ku mirov li wê dihizirê wê, dibînê ku wê di demên xwe de wê, hertimî wê bi têkiliyek ji navikê ve wê bi mesopotamiya re wê xwediyê wê têkiliyê bê. Wê di wê temenê de minaq wê zerdeştî ku wê ji dema zerdeşt ve wê li ser dermankirina bi şînayîyan û hwd ku wê weke hûnereka wan ya olî jî bê wê, li wir jî wê bi gelek awa û nebetên ku ew kifşdikin re wê nîşanaka wê were dîtîn.

Di wê temenê de wê mirov dikarê wê di awayekê din de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê, li ser wê temenê wê ji hindistanê û heta meseopotamiya û ankû kurdistanê û îranê wê, hertimî wê xateka ku wê li ser temenê zanîne û jîyane şariştanî ku wê bi hevdû re wê bê temenekê parvekirinê jî wê bibê. Ev wê ne tenê di demên kevnera de wê wusa wê hebê. Piştî wê jî wê li ser temenê wê zanîne wê hebê. Ji brahmanên mesopotamîkî û heta yên hindistanê û pêvajoyên zerdeştîyê û hizra wî ya li wir bicih dibê û hwd wê gelek awayên wê were dîtîn.

Li vir wê, ev alaqa wê li ser temenekê zanîne wê piştî zerdeşt wê bi Manî û hwd re jî wê were dîtîn. Çerçoveya têngîna Manî a bi gîyanî û ankû rûhî başkirinê ku mirov çerçoveya wê derxe li holê mirov dikarê wê bêjê ku wê di awayekê wê rengê de wê dîmenekê berfireh wê li ser temenekê fahmkirinê wê bide me.

Ev temenê têkiliyan wê piştî medî wê têkherin û wê axamanîşî wê werina ser desthilatdariyê wê heta ku wê li hemberî rêza çîya û mergên ingus ku ew bindest bikê wê bi wê re wê bixwezê ku ew di dema ahmaniyan de ew bikeve nava wê hewldanê de. Lê wê di wê rewşê de wê dema ku em li rewşa ahmaniyan dînerin em wê dibînin ku wê li herêmê wê pîrr zêde wê, serwer bin. Wê, di awayekê imparatori de wê xwediyê temenekê têkiliyê e fahmkirinê bin. Dema ku Dara beşek mazin a Asya biindest dikê wê herê sînore hindistanê. Keyê ahmanî Sindh wê, dema ku ew li ser taxt dirûnihê hem wê pêşîya herikînen hêzên iskender wê bigirê û hem jî wê herêmên ku wê dara bindest kirina wê bidest bixê û wê heta ku wê nêzî herêmên misrê wê di awayekê de wê, bandûra xwe wê li herêmê wê bide nîşandin. Wê demek nû bi imparatoriya Ahmanî re bide nîşandin. Sindh wê di awayekê de wê weke ku mirov dibînê wê hinekî jî wê serkevtinên xwe wê deyndærê sazûmanaka artişî ku ew ji gelek

aliyan ve wê li wê bihizirê bê. Heta ku wê bihijişk û zaneyên wê tendurustê ku wê bi sazûmanî wê hebin wê, di temenê de. Di aslê xwe de wê sazûmana ku wê di wê warê de wê çêbikê wê di awayekê de wê, rewşa têngîna tendurusta roma ku wê bi sazûmanî di nava artişê de avakirîya wê bînê berbîra me. Di wê temenê de wê di awayekê de wê, ew wê, derkeve li pêş.

Sindh wê, komek mazin a bijişkan wê di awayekê de wê ava bikê û wê bi wê re wê, dema ku wê di rewşek xirab de wê di cih de wê, karibin alikariyê bidin. Lê mesopotamya wê di awayekê de wê weke navend derkeve li pêş û wê di wê temenê de wê, hindistana demê wê di nava têkiliyek serwerîyê de bê.

Di warê têngîna tendurusta demê de wê, têkiliyek pêşketî wê bi rewşa jîyanê re wê hebê û wê serkeve li pêş. Di rewşa jîyanê de wê rewşên weke yên nebaşîyê ên jîyanî ên fizîkî û ne fizîkî wê di zikhevdû de wê werina hildan li dest. Di têngîna tendurustî de wê gotina 'gûharandina jîyanê' wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê xwe bi wê re wê bide **dîyarkirin**.

Têngîna tendurustê di demên kevnera ên li girêkê

Di aslê xwe de em dema ku demên tendurustê ên li herêma girêkê werênina ser ziman wê bi wê re wê, weke dem û serdemek din a nû ku wê bi wê re wê di çerçoveya pêvajoyên aqil de wê destpêbikê bi wê re em divê ku wê werênina ser ziman. Wê di wê temenê de wê demên felsefeyê ku wê werina destpêkirin wê di wê de wê, têngîna tendurustê ku wê pêşkeve wê, di temenekê weke destpêka têngîna tendurustiyê ên demên hemdem jî wê bi xwe re wê werênê li holê. Ber vê yekê wê demê em dikarin di bin du dîmenan de wê werênina ser ziman. Diîmenê pêşî di çerçoveya herêmê û demên berê yên berê û xûsîsî bi herêmê re wê fahmbikê û di demê din de jî wê bi pêvajoye felsefeyê ku wê destpêbikê û wê di çerçoveyek serdemî de wê weke demek nû a aqilî wê pêşkeve wê dikarê wê werênê ser ziman.

Pêşketina aqilê felsefeyê wê bi xwe re wê, demek nû wê bi aqilî wê dest pê bikê. Ev wê di wan waran de jî wê, bandûra wê li wê hebê. Di aslê xwe de wê mirov dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê demên kevnera wê jî em dikarin wê di du temenan de wê werênê ser ziman. Ji demên homeros û heta **demokedes**, empodokles, epikharmos, Alkmaion, hipokrat û hwd wê weke demekê wê werênê ser ziman. Ji dema van filosofan û hwd jî wê weke demek nû a din wê dikarê

wê di wê temenê de wê bide destpêkirin û wê werênê ser ziman. Wê heta vê demê wê, weke demek mitolojikî wê xwe bide dîyarkirin. Di wê demê de wê filosofên weke hipokrates wê derkevin. Hipokrat wê di aslê xwe de wê, weke destpêke wê di hizra tendurustiyê de wê weke ku wê hanîn li ser ziman wê bide destpêkirin. Hizrên wî li ser mijara tendurustiyê na û ew bi tememî xûrefe û ankû aliyên bi wê rengê bi têtîna tendurustiyê red dikê. Di wê temenê de ew di temenekê şenber de wê, di wê temenê de wê, dikarê bi hizrên wî re wê werênê ser ziman.

Li kosê wê piştî wê dibistana perwerdekirina têtîna tendurustiyê ku wê pêşkeve wê, di wê temenê de wê hizrên wî û şagirtên wê temenê wê biafirênin. Şîroveyan ku wê hipokrat wê bikê wê bi wan re wê têtîna baweriyê û ankû olê wê ji ya tendurustê wê cûda bikê. Wê bêtê ser ziman ku wê nexweşî wê ji yazdanan lê wê ji sertûmercên xwezayî wê biibn. Wê di wê temenê de wê di awayekê de wê bi wê re wê hizrên xwe wê werênê ser ziman. Wê di wê temenê de wê hizrên xwe wê werênê ser ziman ku wê têtîna tendurustê wê bi serê xwe wê bixwezê ku ew bi şert û mercên mirovî ên xwezayî re wê fahmbikê. Wê li ser temenê fîzyolojikî wê bixwezê ku ew şîroveyekê bi wê re bikê. Hizrên wî ji aliyên pisagor ve jî wê bi başî wê werina pêşwazkirin û herê kirin.

Hipokrat wê di awayekê de wê, di wê temenê de wê hizrên xwe wê werênê ser ziman û bêjê ku nexweşî wê di nava xwezaya wê de wê baş bibê. Wê bi wê re ew wê, pêşxistina dermanan jî wê di awayekê de wê pêşbixê û dema ku wê dermanek wê bikarbênê û ew derman li nexweşiyê newê wê, ew wê, bi gûharênê. Di wê temenê de wê têtînekê bi dermangeriyê re jî wê pêşbixê.

Di wê çerçoveyê de wê dema ku mirov dihizirê wê, di wê demê de wê, hizirkirin wê regekê nû wê bi pêşketinaê rengê hizirkirinê ê felsefeyê re wê bistênê. Di awayekê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê êdî wê li ser temenekê şenber û weke ku wê hipokrat wê werênê ser ziman wê 'ji xûrafeyan dûr' wê werênê ser ziman.

Di rewşa fahmkirinê de wê aqilê mirov wê êdî wê li şûna ku wê di temenekê serxwezayî de wê bihizirê û wê li sedemê wê bigirê wê, bi wê re wê sedemê wê bi hebûna wê re êdî wê bikê ku wê hizirbikê û wê bi çerçoveya sedem-encama wê re wê di awayekê de wê 'li ser xwezaya wê re' wê bikê ku wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê, dema ku wê, empedokles wê herê sicilya wê li wir dibistana felsefeyê ku ew li ser wî re wê were vekirin wê di çerçoveya hûrgilkirina rastiyê bi hebûna wê re wê li wê bihizirê. Ji aliyê tendurustî ve wê mijara rayên xwûnê û

pompakirina wê re wê di awayekê de wê bikê ku ew wê werênê ser ziman. Di awayekê de empodekles li ser reşa xwarinê û di awayekê de ku mirov li nefse xwe serwer bê wê bi wê re wê werênê ser ziman (çav: Lisa Rosner, *Medical Education in the Age of Improvement: Edinburgh Students and Apprentices 1760–1826* (1991). Li gorî wî, di awayekê minaq xwarinê de li gorî mirov dikarê bixwê, ankû ji zêde xwarinê xwe girtinê û hwd wê di awayekê de wê li wê bihizirê (çav: Deepak Kumar, "India" in Roy Porter, ed, *The Cambridge History of Science: Volume 4: 18th-century Science* (2003) pp. 680–83 **Unschuld** (2003),).

Di mijara fahmkirinê de wê, di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê mirov çawa digihijê fahmkirinê û dema ku mirov derk dikê wê çawa wê ew wê bibê wê li ser wê were sekin in. Rêya di temenekê xwezayî de hizirkirinê wê di wê de wê derbas bibê. Minaq wê Alkmaion wê, meji weke hemû awayên rûhiyetî ku ew rêve dibê û di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê, dema ku mirov ji derve derkekê dikê wê bi rêya sehan wê bigihêna gîyanên di mejî de. Li gorî wê deng wê di gûh de wê li valahiyekê wê bikeve û wê biighijê û gîyanê. Di awarê dîtina bi çav de jî wê weke pêvajoyek bi sê pêpelokî wê bibînê û wê bînê ser ziman ku wê dîtin di çav de ku wê were dîtin ew çîrosk wê bi wê bigihijê wê ava di çav de bin. Di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê aqil û xêw wê çavkanîya wan wê bihistînên me yên ku ew dihên dibin bin (çav: Lisa Rosner, *Medical Education in the Age of Improvement: Edinburgh Students and Apprentices 1760–1826* (1991) .

Di dewama wê de wê, Epikharmos wê kesekê ku ew pêşî li pisagor dihisênê û piştê wê li ser hizrên wî re wê alaqaaya wî li felsefeyê wê bibê û wê piştê wê di warê bijîşkîtiyê de wê, xwe pêşbixê û wê bidest xwe pêşxistinê wê bikê. Ew hebûna tendurustê di çerçoveyekê de weke li gorî xwezayê dihênê ser ziman û li gorî wê xirabûna tendurustê wê weke rewşek ne li gorî wê rewşa xwezayê ku wê pêşkeve bê wê bînê ser ziman. Ew jî wê di awayekê de wê, xwezayê wê weke temen wê hilde li dest û wê, di awayekê dermankirin û tendurustê de wê, xwe di awayekê zêde baş de wê karibê bigihênê û pêşbixê (çav: Lisa Rosner, *Medical Education in the Age of Improvement: Edinburgh Students and Apprentices 1760–1826* (1991).

Weke Epikharmos wê Demokedes jî wê, pêşî kesekê ji qrotonî bê û wê di derbarê zaneyên tendurustî de wê xwediyê fahmkirinê bê. Lê piştê wê, bigerihê û wê heta Aigina'yê wê herê û wê li wir wê bidest kirina bijîşkîtiyê wê bikê. Piştî wê re wê, navê vî filosofê tendurustê wê di wê

warê de wê derkeve ku wê hinek rewşên nexweşîyê ku wê, bijîşkên misrî ku ew di zanîna xwe ya başîyê de bi xwe bawer in ku ew nikarin bigihênina tendurustê û ku ew dikê wê li ser wê re wê li herêmê wê bigiştî wê navê wî derkevê.

Heta ku wê dem wê were dema hipokrat wê di aslê xwe de wê, demek pirr zêde wê bi wê rengê wê bi zanînê wê derbas bibê. Ev dema destpêkê a felsefeyê ku wê di wê de wê tendurustî wê pêşkeve wê di wê de wê filosof jî wê weke filosofên bijîşk wê bibin û wê derkevina li pêş. **Dema filosofên bijîşk** wê di wê temenê de wê derkeve. Di wê demê ku wê di wê de wê, filosofên bijîşk wê pêşkeve ji dibistanên ku wê di wan de wê aqilê tendurustê wê bi felsefeyî wê were pêşxistin ji ya kos û knidos'ê û heta dibistana tendurustê a iskenderîya wê di awayekê de wê derkeve li pêş. Dibistana iskenderiya wê di wê warê de wê piştî hipokrat û dibistanên kos û knidos û pê de wê pirr zêde wê weke deverêk navder û navend wê derkeve li pêş. Di wê temenê de wê di awayekê de wê ev der wê êdî wê di wê de wê filosofên bijîşk wê bîn û pêşkevin (çav: Lisa Rosner, *Medical Education in the Age of Improvement: Edinburgh Students and Apprentices 1760–1826* (1991).

Di tégîna tendurustê de wê, di wê demê de wê nîqaşên zêde giring wê werina kirin. Mirov çawa dikarê nexweşîyekê fahmbikê û li hemberî nexweşîyê çi bikê wê hipokrat wê bi gotina 'di xwezayê kesê nexweş de wê tekoşîn wê hebê. Bijîşk wê di rewşa nexweş û başbûnê de wê, alikariyê ku wê jêre bikê bê.' Ligorî wî, xweza wê bijîşkê nexweş bê. Ya ku wê rê li wê vekê jî wê ew bixwe bê. Xweza pêwîst nîna ku ew her tiştê zanîbê. Bê ku ew ji me her tiştê fêrbibê wê ya pêwîst wê bikê.' (çav: Weiner, Dora B. (1994). "La geste du Pinel": The History of a Psychiatric Myth". In Micale, Mark S.; Porter Roy (eds.). *Discovering the History of Psychiatry*. New York & Oxford: Oxford University Press. pp. 232–47)

Hipokrat wê di wê warê de wê di aslê xwe de wê weke filosofekê bijîşk ku wê di çerçoveyek zanyarî de wê hilde li dest û wê bînê ser ziman bê. Di warê hizirkirinê wî yên li ser rewşa tendurustê de wê di awayekê de wê, rewşa nexweşîyê, salixkirin, çawa dikarê dermankirin were kirin, nêzîkatîya li nexweşîyê û li nexweş wê ji xwe re wê, bikê mijar û wê li ser wan bihizirê. Di wê temenê de wê ji ber wê nêzîkatîya wî bê ku ew wê, nêzîkatîya wî heta roja me wê weke nêzîkatîya bijîşkî wê were dîtin û wê bi navê wî sûndxwarin weke bi navê '*sunda hipokrat*' wê di wê bê

ser ziman (çav: Lisa Rosner, *Medical Education in the Age of Improvement: Edinburgh Students and Apprentices 1760–1826* (1991).

Hipokrat wê mijare bijîşk û bijîşkîtiyê wê hilde li dest ku ew dema ku ew mijarê nexweşiyê hilde li dest wê çawa bê. Di wê temenê de wê gotina 'bijîşkên nezan' û yên 'ku ew di nava xalkê de nîqaş dikin û dizanin' wê ji hevdû cûda bikê. Ew di wê temenê de wê mijarê weke aliyekê ku ew wê çawa wê bi zanîna xwe wê baweriyê bide xalkê û wê bi rasti jî wê kesekê weke bijîşk ê baş bê wê li ser wê bisekinê (çav: Weiner, Dora B. (1994). " 'La geste du Pinel': The History of a Psychiatric Myth". In Micale, Mark S.; Porter Roy (eds.). *Discovering the History of Psychiatry*. New York & Oxford: Oxford University Press. pp. 232–47).

Di wê temenê de wê biqasî ku wê bi zanîna wî xalk bawer bikê ew jî bi heman rengê têrzanîn û bi xwe bawer bê wê, giring bibînê. Weki din wê gelek şewayên nexweşiyê ên weke minaq 'nexweşiya pîroz' ku wê were ser ziman ku ew weke 'nexweşiya epilepsiyê' bê wê derxê li holê. Hipokrat wê di wê temenê de wê nexweşiyê wê fahmbikê. Ew bi nêzîkatîyek felsefeyî lê dinerê û wê dikê ku ew wê fahmbikê. Wê di nêzîkatîya xwe de wê weke hevdû nêz bibê û wê farqê nekê navê. Di wê temenê de wê, 'nêzîkatîya hipokrat' wê piştî wî ji aliyê platon ve jî wê di wê temenê de wê minaq bê dayîn. Di dewama wê de ew wê, bête ser ziman ku hipokrat nêzîkatîyek felsefeyî li tendurustiyê kiriya. Wê di wê temenê de wê heta ku wê, di nava danûstandinên xwe de wê bête ser ziman ku ew pêşniyardikê hipokrat bê xwandin. Piştî hipokrat wê hizrên wî di nava filosofên weke yên aristo û Menon de jî ku wê li ser tendurustê ji hizrên hipokrat gavê biavêjin û wê bête ser ziman wê, bêjin ku mirov xwarinekê bixwê û baş ne serifênê wê ew karibê bibê sedema nexweşiyê. Di wê temenê de wê, di warê rast li xwe ne nerîn, li paqijiyê ne muqayet bûyîn û hwd jî wê weke sedema wê bê dîtîn. Nêzîkatîya hipokrat wê di wê temenê de wê weke nêzîkatîyek xwezayî bê. Minaq gotinên wî ên weke 'erka bijîşk ji xwezayê nexweş re bibê alîkar.' 'Di tendurustê de ya esas ew a ku zirer li nexweş nebê.' 'Tendurust ji sê tiştan pêktê ji nexweş, bijîşk û nexweşî yê.' 'Her nexweşî wê sedemek wê hebê, ti nexweşî bê sedem rû nadê. Divê ku ew sedem were fahmkiirn û dermankirin jî li gorî wê bê kirin' 'Di nexweşiyê de ku awa û sedemên ji cihê newê kirin wê di şewayê dermankirinê wê biravê li ya hesan.' 'Di dest de ku wê hinek şewa hebin divê ku li ya hindik li berçav xwe li wê bigirê.' 'Divê li mirov li gorî xûy, ardnigariya

ku ew dijî û rewşa bedenê bihizirê.' (çav: Weiner, Dora B. (1994). " 'La geste du Pinel': The History of a Psychiatric Myth". In Micalé, Mark S.; Porter Roy (eds.). Discovering the History of Psychiatry. New York & Oxford: Oxford University Press. pp. 232–47) ..

Di wê temenê de wê dema ku mirov li nava gotinên hipokrat dinerê wê di awayekê de wê li wê bihizirê ku wê çawa wê, di temenekê baş û bi xwezayê wê re wê başkirin wê bi wê re wê bê pêşxistin. Ew di wê temenê de wê, aligirê baş fahmkirinê ya di nexweşiyê de. Ber ku wê baş zanîn û fahmkirin wê di rewşa dermankirin û dana şifayê de jî wê, destê mirov wê xort bikê. Di warê têgîna tendurustiyê de wê di wê demê de wê zêdeyî wê rewşek perwerdeyê wê pêşkeve. Minaq wê dibistana knidos wê weke pêşbazê ya kos wê bibê û wê, li ser rewşa nexweşiyên hundirîn wê pirr bi hûrgilî wê bikê ku ew herê li pêş. Di wê temenê de wê di gelek awayan de wê, lêkolînên li ser nebetan jî wê weke ku wê gotin wê bi wê re bê dîtin ku ew dikê. (çav: Weiner, Dora B. (1994). " 'La geste du Pinel': The History of a Psychiatric Myth". In Micalé, Mark S.; Porter Roy (eds.). Discovering the History of Psychiatry. New York & Oxford: Oxford University Press. pp. 232–47)

Dibistana tendurustiyê a knidos wê di awayekê de wê li ser rewşa dîtbariyê a laş û ankû bi dîmenî lê nerînê re wê xwediyê rewşekê û renekê dîtînê bê. Wê dema ku mirov li awayê wê pêşketinê dinerê wê bi wê re wê were dîtin ku weke aliyekê bi rewşa derûnî û ankû şêwayekê ê ku mirov dikarê weke derûnîya fîzyolojîkî wê fahmbikê re wê xwe bide nîşandin. Li ser wê temenê re wê, di awayekê de wê, li ser çavdêrî û hewldanên hûrgilîkirinê û fahmkirinên ji nava xwezayê wê ji xwe re wê weke aliyekê giring wê bibînê. Wekî din wê li ser nebetan jî wê weke ku mirov dibînê wê lêkolînekê wê bikê (çav: Weiner, Dora B. (1994). " 'La geste du Pinel': The History of a Psychiatric Myth". In Micalé, Mark S.; Porter Roy (eds.). Discovering the History of Psychiatry. New York & Oxford: Oxford University Press. pp. 232–47) .

Di wê temenê de wê, di awayekê din de wê weke ku mirov dibînê wê ev rewş wê piştî hipokrat wê hinekî wê bi gûharê. Di aslê xwe de wê Hipokrat wê di ware hizra zanyarî a tendurustî de ku mirov wî weke destpêkekê bîne ser ziman wê rast bê. Wê di wê temenê de wê, di awayekê de wê, were dîtin. Piştî hipokrat wê, weke şagirtekê wî yê bi navê Diokles ku wê pirr baş li ser hizrên hipokrat re wê xwe perwerde bikê û pêşbixê jî wê, bixwezê ku ew di temenekê zanyarî de ew hizra tendurustiyê ew bi sazûman bikê. Di wê temenê de wê, li karistonê wê

dibistanek tendurustê wê vekê. Wekî din wê ji fêrên dibistana tendurustê a iskenderiya, ya sicilya û kosê wê sûdwegirê. Wê hemûyan wê di awayekê de wê, di nava xwe de wê, bixwezê ku ew hevgyrtinekê (sentezekê) ew çêbikê. Wê di wê temenê de ew aliyê derûnî ê dibistana sicilya a li pêş jî wê hil û aliyê anatomikî ê ku wê hipokrat derxistî li pêş a dibistana kosê jî wê derxe li pêş. Wê herdûyan wê di awayekê de wê hevgyrtinekê wê di nava wan de wê çêbikê û wê bi wê re wê xwe bigihênê têtînek 'fizyolojikî' ku ew bi wê re wê têtînek tendurustê a şenber wê bixwezê ku ew bi wê bi zanyarî pêşbixê. Wê dikê jî. Di dewama wê de wê, ew jî wê di awayekê de wê, di wê temenê de wê, têtîna fizyolojiyê wê di wê çerçoveyê de wê, di aslê xwe de wê temenekê wê yê teorîkî wê di wê temenê de wê çêbikê û wê werênê ser ziman. Diokles wê tiştêkê din wê bixwezê ku ew wê bikê. Wê **disseksiyonê** wê pêşniyar bikê û wê di wê de wê bixwezê ku ew bê kirin. Wateya wê jî ew bê ku wê laşên miriyan bên vekirin û li ser wan û uzwên wan lêkolîn bên kirin. Di wê temenê de têtîna fizyolojikî a tendurustê pêşbixê û bigihênê temenekê bi sazûmanî a zanyarî (çav: Weiner, Dora B. (1994). "La geste du Pinel": The History of a Psychiatric Myth". In Micale, Mark S.; Porter Roy (eds.). *Discovering the History of Psychiatry*. New York & Oxford: Oxford University Press. pp. 232–47).

Di dibistana Diokles de wê bi zêdeyî wê weke ku ew jî wê li ser wê bisekinê û wê li ser wê bide sekinandin wê anatomiyê wê bikê temenekê perwerdeyê û wê li ser wê bihizirê û wê hizrên xwe wê bênê ser ziman. wekî din wê li ser rewşa nebetan û bikarhanîna wan a weke derman wê bisekinê û wê di wê temenê de wê bikê ku ew xwe bigihênê têtînekê. Weke ku em dizanin Diokles wê rêwîtiyên wî yên li mesopotamîya wê bibin û ew di wê temenê de wê, di derbarê nebet û çanda bikarhanîna nebetan de wê pirr zêde wê ji wan wê fêrbibê. Wê di wê temenê de wê, ew wê xwe bitemen bikê. Wekî din wê li ser pergâlên serifendinê ên laş û hwd wê bisekinê. Di dewama wê de wê, rewşên nexweşiyê wê bixwezê ku ew wan salixbikê û li ser wan re ew xwe bigihênê li têtînekê. Di wê çerçoveyê de wê qaydkirinên li ser rewşên nexweşiyên re ku wê bikê wê di awayekê de wê di mejiyê wî de wê bê temenek baş bo fahmkirina nexweşiyên. Di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring jî wê, mijara rayên laş wê di awayekê de wê, bikê ku ew fahmbikê. Di wê çerçoveyê de wê, li ser wê bisekinê. Li ser rayan re wê bixwezê ku ew rewşa laş wê fahmbikê. Di wê temenê de ew dibînê ku wê rayên xwûnê wê di hemû deverên laş de hena û wê di wan re wê xwûn biherikê li her

deverên laş. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku ew wê kifşbikê bê. Di pirtûka wî ya bi navê “Rhizotimika” wê, di encama wan gerên xwe de wê binivîsê û wê ev pirtûk wê bi temenê wê li ser fêrbûnên ku ew li ser nebetan re dikê ku ew çawa bandûrê li laş dikin û di dema nexweşiyekê de wê çi bandûrê bi çi rengê wê bide nîşandin wê li ser wê bisekinê.

Têgîna teokles a fîzyolojikî wê di awayekê de wê, weke aliyekê têgîna wî ya tendurustî a giring wê biafirênê. Ew di wê temenê de wê di awayekê de wê, di aslê xwe de wê piştî hipokrat û zaneyên din ên weke filosof bijîşk ku wê derkevin li pêş wê, weke kesekê giring ku wê bi wî re wê li ser rewşa fîzyolojiya tendurustî ku wê pêvajoyek giring wê bê dayin destpêkirin wê bi wê re wê were dîtin (çav: Porter, Roy (1998) [1997]. *The greatest benefit to mankind : a medical history of humanity 1946–2002* (1st American ed.). New York: W.W. Norton) (çav: Weiner, Dora B. (1994). " 'La geste du Pinel': The History of a Psychiatric Myth". In Micale, Mark S.; Porter Roy (eds.). *Discovering the History of Psychiatry*. New York & Oxford: Oxford University Press. pp. 232–47).

Di aslê xwe de wê dema ku mirov hinekî din wê li ser wê disekinê wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê têgîna fîzyolojiyê wê di wê demê de wê pêşketina wê di awayekê de wê bandûra wê piştê jî wê zêde wê xwe bide dîyarkirin. Di wê temenê de wê, di wê çerçoveyê de wê bi hizrên hipokrat û diokles re wê di wê temenê de wê di dewama hevdû de ku mirov dixwênê wê hizrên diokles wê weke destpêka demek nû a fîzîkî di watê têgîna tendurustiyê de wê biafirênê. Wê di wê çerçoveyê de wê ev wê weke aliyekê giring wê bi hizrî wê biafirênê.

Praksagoras wê weke şagirtê Diokles wê di dewama wî de wê li ser hizrên wî re wê, xwediyê perwerdeyekê bê û wê di wê çerçoveyê de wê weke ku mirov di hizrên wî de dibînê wê ew wê, di warê fahmkirina rayên xwûnê di laş de ku wê çawa wê, werina cihê kirin wê li ser wê bisekinê û wê xwe bi zanebûn bikê. Wê di dewama wê de wê ji rayan û 'lenf'an wê ji hevdû cihê bikê. Wê di wê warê de wê, anatomiyê de wê, xwe bi zanebûn bikê. Aliyên ku wê Praksagoras wê li ser wê bisekinê wê di wê temenê de wê weke aliyna ku wê di çerçoveya li xwe meyizendinê ên di çerçoveya têgîna 'dîyetê' û 'baş bûyîna laş' û ankû 'başbûyîna bedenê' wê li ser wê re wê bîrê ser ziman. Di wê temenê de wê mijara xwarinê û bi wê re xwe di rewşekê anatomîkî de girtin wê di wê de wê li ser wê bisekinê. Di têgîna anatomîkî a Praksagoras de wê, mijara fahmkirina anatomiya laş û rewşên wê yê xwe têrkinê, serifendinê û hwd wê bi wê re wê derkevina li pêş (çav: Porter, Roy (1998) [1997].

The greatest benefit to mankind : a medical history of humanity 1946–2002 (1st American ed.). New York: W.W. Norton).

Di dewama wê de wê weke ku mirov dibînê wê di mijara anatomiyê de wê, di wê temenê de wê xosletê rengê hizirkirina Praksagoras wê ew bê ku wê, wê bi zêdeyî wê di awayekê de wê, fizyolojiyê wê derxê li pêş. Di wê temenê de wê li ser têngîn û temenekê fahmkirinê ku ew tiştê bi wê bixwe re wê dikê ku wê fahmbikê û ew bi ti hêz û qûdretên serxwezayî ve girênedê wê bînê ser ziman. Ev jî wê weke aliyekê wî yê hizirkirinê giring bê ku ew wê li wê bihizirê bê. Di aslê xwe de wê mirov dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê têngîna anatomiyê wê weke ku mirov wê dibînê wê ji hipokrat, diokles û heta Praksagoras wê di awayekê de wê were dîtîn ku wê bi têngîn û çerçoveyek fizyolojikî wê xwe di awayekê de wê bide dîyarkirin. Wê di fahmkirina wê de wê ev wê bi zêdeyî wê bi wê re wê derkeve li pêş. Li ser çerçoveya hizirkirinê anatomiyê re wê di wê temenê de wê hevgerîtinê hizirî wê di wê temenê de wê bi fizyolojikî wê werina pêşxistin. Wê di wê temenê de wê di çerçoveya wê anatomiyê de wê bi tamiya wê û hevgerîtiniya wê re wê, rewşên wê yên jîyanê wê di ahenge wê de wê bê xwestin ku ew werina fahmkirin. Di dewama wê de wê jî wê weke aliyekê wê yê din wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin ku wê mijara nexweşîyê wê, di wê temenê de wê, di çerçoveya anatomiyê de wê werê fahmkirin wê êdî wê baştirin wê bi wê re wê li ser wê bê sekin in. Di aslê xwe de wê mijara nexweşîyê û hebûna anatomiyê wê weke ku mirov dibînê wê di wê temenê de wê bê mijara fahmkirinê. Wê di wê rewşê de wê anatomi ku wê nexweşîyek wê bikeve laş de wê çawa wê bibê û wê çawa wê reaksiyonê wê bide nîşandin wê li ser wê bê sekin in. Hewldanan diokles ê li ser miriyan û vekirina laşên wan wê piştî wê bi Praksagoras re jî wê weke mijareka ku wê li wê were hizirkirin bê. Di wê temenê de wê ew wê, weke aliyekê tendurustî ku wê di wê temenê de wê, li wê were hizirkirin bê. Ev rewşa vekirina laşên miriyan wê li meseopotamiya û misra kevn wê bi zêdeyî wê bibê. Bi teybetî li misre kevn wê di wê temenê mummykirinê de wê, ew wê bê kirin û wê di wê warê de wê, ev wê bê temenê pêvajoyek fahmkirinê a anatomikî bi têngînek fizyolojikî jî. Her çendî ku wê, di temenekê bi girêdanên serxwezayî û hwd re wê were ser ziman jî lê wê di wê temenê de wê di zikhevdû de wê têngînek fizyolojikî a şenber weke ku mirov wê dibînê wê di awayekê de wê were dîtîn ku ew pêşdikeve (çav: Porter, Roy (1998) [1997]. The greatest benefit to mankind : a medical

history of humanity 1946–2002 (1st American ed.). New York: W.W. Norton).

Di mijara têtîna fîzyolojiya laş de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê di awayekê de wê, weke aliyekê wê yê giring wê xwe bide dîyarkirin. Di aslê xwe de wê di awauyekê de wê ew fahmkirinên fîzyolojikî ku wê çendî wê bi têtînek serxwezayî wê were hanîn li ser ziman jî lê wê ji temen ve wê weke aliyekê dîyarker bê di fahmkirina rewşên tendurustê de.

Di wê temenê de wê ev ali wê weke aliyekê giring bê ku mirov wê di dewama wê de wê werênê ser ziman bê ku wê di demên aqilê felsefeyê de wê bi zêdeyî wê ev aliyê fîzyolojikî wê di awayekê de wê weke ku wê bê dîtin wê bê bi têtîhiştinkirin li ser temenekê anatomikî û wê bi wê re wê, di awayekê de wê bi wê êdî wê were hizirkirin (çav: Porter, Roy (1998) [1997]. The greatest benefit to mankind : a medical history of humanity 1946–2002 (1st American ed.). New York: W.W. Norton).

Di wê temenê de wê were dîtin ku wê bi demê re wê têtîna anatomiyê û lêkolînên li ser wê re wê zêdetirî wê bibê. filosofê iskenderiyayî Herophilos wê, weke filosof bijîşk bê û wê di warê vekirina laşan de wê, navê wî bi lêkolînên anatomikî wê derkeve li pêş. Di warê di rayan de herikîna xwûnê û avêtinên dil ew dixwezê ku ew lêkolîn bikê. Di wê temenê de ew dixwezê ku wê fahmbikê. Di pirtûka xwe ya bi navê “on pulses” wê pêvajoyên bûyîna zarokê ji dayikê wê werênê ser ziman. Wê destpêka avêtina dil, herikîna xwûnê a di rayan de wê lêbihizirê. Wê wekî din wê li ser rayê stûr a girêdana dayikê û zarokê di dema zikê dayikê de weke ‘qordonê’ wê li ser wê bisekinê. Erasistratus Wê di dewama wî de wê bijî û wê ew wê bihevdû re wê, ji hevdû wê fêrbibin. Wê di dewama wê de wê, mirov dikarê bahsa hizrên Galen bikê. Wê di wê temenê de wê, Galen wê di warê anatomiyê de wê bihizirê. Wê ev gotina Galen a bi rengê bijîşkek ku ew anatomiyê nizanibê wê weke yekê li ser mirov kar dikê ê kor bê’ wê bènê ser ziman. Di dewama wê de wê bènê ser ziman ku “bijîşkekê ku ew anatomiyê nizaibê weke mirovekê kor ku ew ji wêneyekê bixwezê peykelê bêqûsûr çêbikê’ bê. Wê di wê tengê de wê ew wê bişibihênê (çav: Mary Fissell, "The Disappearance of the Patient's Narrative and the Invention of Hospital Medicine," in *British Medicine in an Age of Reform* ed. by Roger French and Andrew Wear, (1991)).

Mijara anatomiyê weke ku em dibînin wê weke mijarek kûr û zêde giring bê ku mirov wê li ser wê bisekinê bê. Wê di demên kevnera de wê

awayekê anatomikî a topografikî wê xwe di awayekê de wê, pêşkeve û wê derkeve li pêş. Lê em wê dibînin ku wê hin bi hin wê weke bi lêkolîna kes û zaneyên demê ên weke Erasistratus, Galen û hwd re wê, bi bi ber awayekê pêşketinê ku em dikarin bi têgînek sazûmanî a pergali wê bi wê re wê werênina ser ziman ve wê herê. Di wê temenê de jî wê, êdî wê di nava anatomikî de wê gihiştina reşwên pergali minaq ên weke pergalek rayên xwûnê, pergale sînîran, pergale qasan, pergalek valakirinê, pergale serifandinê û hwd re wê xwe bide dîyarkirin. Ev şewayên pergali ên anatomikî wê di awayekê de wê, pêvajoya hizirkirinê wê bi ber wan ve wê herê. Ev wê, piştî serdemên navîn wê weke ku em bi hizrên 'kûrê Sîna' re dibînin ew wê, di wê temenê de wê di awayekê de wê bikê ku ew xwe bigihênê çerçoveyek hizirkirinê a di wê temenê de. Di aslê xwe de de wê, dema ku mirov di wê temenê de wê bi wê ve girêdayî gotinekê bibêjê wê dikarê bêjê ku wê ev dem wê di wê temenê de wê, êdî wê di wê çerçoveyê de wê weke demên hizirkirinê ên di têgîna anatomiyê de ên kûrbûnê bin. Lê demên hizirkirinê ên felsefeyên ên ser anatomiyê re wê di awayekê de wê zêdeyî wê xwe di awayekê de wê, bi têgînî wê temenekê fahmkirinê wê çêbikin. Fêdeya hizirkirina demên kevnera a sereka wê wê ev bê ku wê weke ku wê hipokrat wê werênê ser ziman wê tiştê bi xwezaya wê re wê, fahmkirin û hanîna ser ziman bê (çav: Porter, Roy (1998) [1997]. *The greatest benefit to mankind : a medical history of humanity 1946–2002* (1st American ed.). New York: W.W. Norton).

Di dewama wê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijara têgîna anatomiyê wê di wê rengê de wê bi zêdeyî wê derkeve li pêş. Di wê temenê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê kifşkirinên bi anatomiyê wê weke aliyekê wan ê giring wê xwe di wê temenê de wê bi wan re wê bide dîyarkirin. Lê anatomi wê di wê temenê de wê di demên helenismê ên di demên ber dawîya demên kevnera de wê, hin bi hin wê lêkolînên li ser laş û uzwên laş wê bînin kirin û wê derkevina li pêş. Di wê temenê de wê lêkolînên ku wê wê bînin kirin wê di awayekê de wê weke aliyekê wan ê giring wê di wan de wê laş wê bê xwestin ku ew were vekirin (çav: Mary Fissell, "The Disappearance of the Patient's Narrative and the Invention of Hospital Medicine," in *British Medicine in an Age of Reform* ed. by Roger French and Andrew Wear, (1991)).

Li ser hizirkirina laş, anatomi û pergale wê yê jîyanî ku ew bi wan dijî wê di wê temenê de wê, bi zêdeyî wê, derkeve li pêş. Di aslê xwe de wê di wê demê de wê têgîna 'pergalî', 'sazûmanî', 'ahenge bi hevdu re' û hwd wê, derkeve li pêş. Di wê temenê de wê, çûyina heya mirov li ser wê

ahenge anatomikî wê di awayekê de wê bê sedeme lêgerînên bi sazûmanî ku wê laş û ankû beden wê bi wan bijî. Ev jî wê ji nava xwezayî û ahenge wê ya ku ew bi wê dijî re wê xwe di awayekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin.

Lê di aslê xwe de wê mirov dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê têgîna sazûmanî ku wê di nava têgîna fizyolojiya anatomiyê de wê bicih bibê wê piştî wê re wê, hewldnaên fahmkirinê wê pêşkevin. Ev jî wê, rastî demên serdemên navîn wê werin. Di wê temenê de wê di awayekê de wê ev jî wê li ser temenê hizirkirinên felsefeyê ên serdemên kevnera re wê, bi hizrên filosofên demê ku wan hanîna ser ziman re wê di awayekê de wê ew wê bibê û wê bê hizirkirin (çav: Mary Fissell, "The Disappearance of the Patient's Narrative and the Invention of Hospital Medicine," in *British Medicine in an Age of Reform* ed. by Roger French and Andrew Wear, (1991)).

Di wê temenê de wê di demên kevenra de wê felsefe wê di awayekê de wê, weke temenekê bi fizyolojikî a fahmkirinê wê biafirênê. Alkmaion wê di çerçoveya ku ew bi wê dihizirê de wê, bi wê bêtê ser ziman ku wê meji wê weke navenda fahmkirinê û rêvebirinê bê wê werênê ser ziman (çav: Mary Fissell, "The Disappearance of the Patient's Narrative and the Invention of Hospital Medicine," in *British Medicine in an Age of Reform* ed. by Roger French and Andrew Wear, (1991)).

Dema ku em demên kevnera berî wê têgîna tendurustê li wê dinerin wê di awayekê de wê weke ku wê di demên weke ya dema homeros de wê, di perwerdeya "gymnasion"ê de ku wê werin derbaskirin wê di wê temenê de wê di awayekê de wê têgîna tendurustê wê bi wê re wê bê pêşxistin. Lê ew têgîna tendurustê wê di awayekê de wê, ne bê têgînek bi serê xwe bê. Minaq di wê demê de wê bi navê Asklepios wê gelek bawergeh wê werina çêkirin. Weki din wê Asklepios weke **cerrehekî** were dîtin û ser ziman. Wê bi têgînek tendurustî wê bahsa wî wer kirin. Wê bê gotin ku ew "kûrê yazdana bûya" û wî "mirî sax kirina." Wê bi wê rengê wê jê were bahskirin. Aqilê mitolojikî wê di aslê xwe de wê hema bêja hemû pirsên demên hemdem ên ku wê bi aqilî wê werina hizirkirin û pêşxistin wê bipirsê û wê di awayekê de wê li gorî aqilê xwe wê li bersivên wan wê bêtê ser ziman. Minaq rewşên weke yên nexweşiyê, mirinê û hwd wê pîrr zêde wê li ser wê bê sekin in. Di her dem de wê, çima mirin heya wê pîrsa wê bê kirin. Hewldana ji mirinê ravînê wê di demên meseopotamiya de bi têgînên bi navê "gilgamêş" re ku wê werina ser ziman re wê derkevina li astek li jor a hê bilindtir. Di demên destpêkê

û ankû di demên pêşî ên berî demên kevnera de wê, were dîtî ku wê di şêwayekê de wê bo ji nexweşiyê başkirinê wê rêyên meyizendî û başkirinê wê bîn xwestin ku wê werina pêşxistin. Di dema homeros de wê, kesên li nexweşî li deverên weke Îlatreion û Taberna wê bîn hiştin bo meyizendî. Ev wê di şêwayê hanîna ser ziman de wê weke deverna weke cihên bawergehî jî bin wê weke 'nexweşxaneyna' wê werina dîtî bin. Wê di wê temenê de wê kesên ku ew li wan bînerê û hewldana wan ji nexweşiyê xilasbikê û başbikê wê bibê. Di wê temenê de wê, rewşên nexweşiyê wê weke rewşna bûhûrandî wê werina dîtî. Ber ku wê nexweşî wê weke ku em di wê deme de jî weke di rengê uya mesopotamiya de wê were dîtî ku wê bê bawerkirin ku wê, 'yazdan nexweşiyê didin' wê ber vê yekê wê heta ku ew wê biryarê bidin û nexweşiyê cardin ji laş derxin û başbikin wê di wê temenê de wê, rêyên başkirin, meyizendî wê di malên wan ên teybet ên cihên meyizendî û başkirinê de wê bin **kirin**. Wê di wê temenê de wê, xwediyê renekê vegotin û şîrovevî a bi yazdanan ve girêdayî bê.

Mirov dikarê wê di renekê şîrovevî a li pêşî ku ew ne dûrî ya dema mitolojiyê jî wê werênê ser ziman. Lê mitoloji wê di wê demê de wê di awayekê de wê weke ku wê hin bi hin wê têrbûnekê wê bijî û wê li ber derbasbûnê bê. Wê dema wê êdî weke ku wê li ber derbasbûnê bê. Di wê temenê de wê, dema ku wê homeros wê ew wê pirtûkên xwe yê helbestî wê binivîsênê wê di aslê xwe de wê hinekî wê encama wê bê. Demeke mitolojiyê ku ew li ber dawî lêhatîna ya weke ku ew wê dixwezê wê yad bikê wê di wê temenê de wê di awayekê de wê ew bi rengê şîrovevî wê re wê were dîtî. Di wê temenê de wê bi wê re wê were dîtî.

Di dewma wê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê demên mitolojiyê wê di wê de wê, şîrovevî anatomiyî ku wê bîn li wan dinêrin wê were dîtî ku ew wê her uzwek wê weke bi tiştê û ankû dagerekê wê were qarakterizekirin. Wê di wê temenê de ew di awayekê de wê were ser ziman (çav: Faith Wallis (2010). *Medieval Medicine: A Reader*. pp. 14, 26, 222).

Mînaq di demên berê ên mesopotamîya de wê şîrovevî li ser dil, kezebê, gorçikê, mejî û hwd re wê werina kirin wê di wê temenê de bin. Mejî wê çendî wê weke tîgînek mitolojîkî jî wê bi wê were ser ziman jî wê weke 'tîgînek navendî' wê were dîtî. Di dewma wê de wê, xwûn wê ber ku wê temenê jîyanê wê were dîtî wê di wê de wê, giring wê were dîtî. Avêtîna dil wê weke nîşanaka jîyanê wê were dîtî. Di wê temenê de wê were ser ziman. **Li jêr emê zêdetirî li ser wê bisekin in lê**

li mesepotamiya minaq rewşên weke yên ling, dest, çeng û hwd wê, dema ku wê, bi şewayekê başkirinê wê di demêmn êşek laş de ku wê bên xistina nava ava germ û hwd de wê bibê. Wekî din wê bidest xistina nava avê de weke hinek nebetan û bi wê re weke avê dermankirinê û ankû 'ava başkirinê' ku wê bi wê were ser ziman wê di aslê xwe de wê weke aliyekê wê yê din ê giring ku mirov wê di dewama wê de wê werênê ser ziman bê. Ev wê heta roja me jî wê di hinek awa û şewayna wê di nava kurdan de wê xwe bidina domandin weke şewayna dermankirin û başkirinê ji nexweşiyê. Di dewama wê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê, di serdemên kevnera de wê, têgîna tendurustê wê, di awayekê de wê, hin bi hin wê bi ber awayekê fahmkirina fzyolojikî ve wê herê. Di wê temenê de wê di awayekê de wê weke ku mirov wê dibînê wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Anatomy wê lêkolînên bi hizirkî ên li ser wê di awayekê de wê, derkevina li pêş.

Di serdemên kevnera de wê têgîna tendurustê wê li ser têgîna anatomiye re wê di awayekê de wê bi wê re wê were hizirkirin. Ji hipokrat û heta diokles û piştî Galen wê di awayekê de wê çerçoveyek hizirkirinê wê were hizirkirin. Hizrên Diokles wê di awayekê de wê, di aslê xwe de wê, çerçoveyek aqilmeşandinê ên fahmkirinê de wê bi fzyolojikî wê, dîmenekê fahmkirinê wê bidina dîyarkirin. Di aslê xwe de wê, di dewama wê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê hin bi hin wê têgînên cûdatir jî wê pêşkevin. Minaq ku wê weke filosofekê li iskenderiya wê pêşkeve 'Serapion' wê hizrên hipokrat, diokles, Galen û hwd wê, bixwênê û wê bi wan re wê bixwezê ku ew bigihijê perspektifek din. Piştî ku ew fêrî hizrên Empricus dibê ji wî êdî wê li ser wê re wê bi têgînek emprikî wê bixwezê ku wê nêzî têgîna tendurustê bibê û wê di wê temenê de wê hizrên xwe wê, bînenê ser ziman. Wê di tendurustê de wê ceribandîna wê pêşniyarbikê û wê derxê li pêş.

Serapion ku wê di dema wî de wê bijî Empricus wê di awayekê de wê, tîkiliyek wan ya ku em î ro zêde di derbarê wê de zêde ne xwediyê zanîna ne wê hebê. Lê li ser tîkiliyên wan ên hizrî re wê dikarin wê di awayekê de wê bi wan re wê werênê ser ziman ku wê, têgîna empricus a felsefeyî wê di wê demê de wê bi dest serwerîya xwe ya di demê de wê bikê. Ev jî wê di awayekê de wê weke nîşanaka destpêka pêvajoya pêşketina têgînan tendurusta dema romayî jî bê. Wê di wê temenê de wê di awayekê de wê ev wê bandûra wê xwe wê bide li hevdu (çav: Mary Fissell, "The Disappearance of the Patient's Narrative and the Invention

of Hospital Medicine," in *British Medicine in an Age of Reform* ed. by Roger French and Andrew Wear, (1991)).

Di aslê xwe de wê, hizra ceribandinê ku wê bi têtînek empirikî wê di nava têtîna tendurustê de wê bicih bibê wê, di awayekê de wê bi wê re wê weke destpêka dem û pêvajoyek nû a fahmkirinê bê. Hizrên Serapion wê di awayekê de wê li ser çar temenan em dikarin wê di wê çerçoveyê de fahmbikin. Wê li ser temenên weke ceribandinê (teresis), azmûnê, dîyardeyên klinikî (historia) û çerçoveyek analojikî (he tu homoiu metabasis) ku mirov wê fahmbikê bê. Di aslê xwe de wê dema ku mirov di çerçoveya hizrên Serapion de dihizirê wê mirov dibînê ku ev rengê hizirkirinê ku ew bi wê dikê ku ew bihizirê û bide hizirkirin wê di wê demê de wê pêşkeve. Nişanaka wê jî wê filosofên bijîşk ên weke wî Heracleides, Apollonios û Nicandre û hwd ku wê di wê şopê de wê bimeşin û wê di wê temenê de wê biikin ku ew hizrên xwe li wer têtîna tendurustê re werênina ser ziman wê nişaka wê bê. Bo filosof bijîşkên wê xatê ku ew di wê çerçoveyê de dihizirin wê hewldana gihiştina sedema nexweşiyê wê zêde ne giring bê. Wê ya giring wê ew bê ku wê çawa pêşîlgirtina nexweşiyê wê bê kirin û wê mirov ji nexweşiyê wê were başkirin wê giringtir bê. Bi wê sedemê wê li dijî viviseksiyon (vekirina laşê zindiyên dijîn) ve disseksiyon'a (vekirina laşê zindiyên najîn) bin. Li gorî wan nexweşî wê ne bi gotinê lê wê bi derman wê baş bibê. Di dewama wê de wê bînina ser ziman ku wê nexweşî wê, nîna kifşkirina wê heya. Di wê temenê de wê, têtîliyê wê bi nexweşiyê û nebetan ku wê bi wê başbûn bibê re wê dênin. Ev jî wê di awayekê de wê, taqabûlî têtînek teorikî a ekolî a bi navê 'teoriya sinyatûrê' û farmolojiyê ku wê pêşkeve bê (çav: Pamela Voekel, *Alone Before God: The Religious Origins of Modernity in Mexico*, especially Chapter 7, "The Rise of Medical Empiricism." Durham: Duke University Press 2002).

Beremberê wê têtînê wê li ser azmûnên wê têtînê ên tendurustiyê û di şewayekê de wê bi bandûra hizrên empiricus wê, têtîna 'şewasaziyê' û ankû 'methodism' wê pêşkeve. Ev jî wê, di awayekê de wê, hemû şewayên komplika wê redbikin û wê bi rêyek hesan wê bixwezî ku ew pêşketinekê bi bûhûrandina nexweşiyê re bidina çêkirin. Minaq wê, rewşên weke dîyetê û hwd ku wê li romaya demê jî wê werina herêkirin wê pêşniyar bikin û wê werênina ser ziman. Ev şewa wê taqabûlî awayekê patolojikî a 'humoral' wê hebin wê li ser redde wan re wê weke awayekê xwezayî ku wê bê pêşxistin wê di awayekê de wê, were dîtin (çav:De Vos, Paula (2006). "The Science of Spices: Empiricism and

Economic Botany in the Early Spanish Empire". *Journal of World History*. 17 (4) 399–427).

Ev tēgîn wê di awayekê de wê, bi demê re wê bi temenekê felsefeyî wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Di aslê xwe de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê tēgîna nexweşiyê ankû a tendurustê wê di wê temenê de wê bi temenekê hizirkirinê wê xwe bide dîyarkirin. Di wê temenê de wê, di demê de wê were dîtîna ku wê gelek awayên hizirkî wê derkevina li holê. Li gorî wê tēgîna dawî a ku wê pêşkeve wê tēgînên Diokles wê di çerçoveyek fîzyolojikî a 'dogmatikî' de wê bimênin. Di wê çerçoveyê de wê, zêde derxistina li pêş a fîzyolojikî jî wê piştî wê bê sedema derketinê nû ên bi tēgînî û ekolî ên weke 'pnomatism' ku wê bi ekolî wê ji nava ya dogmatikan wê derkeve û ankû wê bi awayekê wê li ser hizrên xwe re wê ji wan cûda bibin wê werina li holê. Ev tēgîna dawî a pnomatism wê, temen û çavkaniya jîyanê wê bêhn û gîyanê wê bi hevdu re wê bibîne û wê li ser wê re wê bihizirin û wê bixwezîna ku ew bi tēgînek ahengî a di jîyane mirov de ew temenê nexweşiyên ji holê rabikin û bigihênina tendurustek baştir. Di wê temenê de wê renxneyên pnomatistan wê di wê temenê de bin ku wê ev dibistanên zêde wê ji fêdeyê zêdetirî wê, zirarê bidina tendurustê. Li şûna lêkolîn û lêgerîna bi fahmkirinê wê li ser temenekê teorikî ê ku ew berê hatiya ser ziman wê bê hizirkirin. Yan jî jî wê rexnebikin ku ew li gorî wê were hizirkirin. Ew tēgînek tendurustî a bi reng û awayê ku mirov wê di wê de wê lêbikolê û rewşê bi fîzîkî û hwd wê di çerçoveya nexweşiyê û hwd de wê di cihê wê de wê kifşbikê û wê 'teşîşî'ê lê dênê û wê, fahmbikê. Li gorî hinek teoriyana fahmkirina nexweşiyên wê têrê nekê ku mirov wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Di wê temenê de ew wê dihizirin (çav: Pamela Voekel, *Alone Before God: The Religious Origins of Modernity in Mexico*, especially Chapter 7, "The Rise of Medical Empiricism." Durham: Duke University Press 2002).

Di wê demê de wê bi zêdeyî wê aaliyekê din wê derkeve li pêş. Ew jî wê iskenderiya bê. iskenderiya wê di deverê ku wê di wê de hevgerînek di nava rojhilat û rojava de wê bi zanîne wê çêbikê û wê di wê temenê de wê xwediyê temen û çavkaniyana zanîne bê wê pêşkeve. Wê di dema potelemeos soter wê weke navendek mazin a çandî jî li herêmê wê derkeve li pêş. Wê wekwe navendek giring a dema helenê û çanda wê ya demê ku wê herdû aliyên wê di wê temenê de wê bigihênê li hevdu bê. Di aslê xw ed ewê, pêşketinê li iskenderiya ku mirov li wê bînerê wê zêdetirî wê di demên dawî ên kevnera de wê derkevina li pêş. Wê di wê

demê de wê, hemû zanebûnên herêmê ji rojhilat û rojava û hwd wê ji hemû deveran wê li wê kom bibin. Pirtûkxaneya wê ya dîrokî wê hertimî wê di wê warê de wê weke navendek zanînê bê, çendî ku wê dem bi dem wê rastî rûxandinan wê were jî (çav: Pamela Voekel, *Alone Before God: The Religious Origins of Modernity in Mexico*, especially Chapter 7, "The Rise of Medical Empiricism." Durham: Duke University Press 2002).

Di warê têngîna tendurustê de wê, di dema helenê de wê iskenderiya wê di wê çerçoveyê de wê derkeve li pêş. Ev têngînên tendurustê ên bi empirîkî û pnomatîkî û hwd wê weke gelek têngînên din wê ji wir wê dest bi pêşketina xwe wê bikin. Wê di dewama wê de wê, ji wir jî wê li herêmê wê çerçoveyek pêşketinê ku ew xwe dikê navend wê biafirênê. Di wê çerçoveyê de wê têngîna tendurustê wê di aslê xwe de wê bandûra pêşveçûnên wê herêmê jî wê di awayekê de wê bi zêdeyî wê pêşkevin û wê bidest gihiştina li sazûmanak hizirkirinê bin. Ji wê herêmê wê hesantir wê bê dîtin ku wê bandûra wê felsefeyê wê li herêmên rojhilat û yên din ên Asya jî wê bibê. Di wê rewşê de wê, pêvajoyên felsefeyê ên ku wê demên serdemên kevnera wê dawî li wê were jî wê di awayekê de wê, piştî wê li ser têngîn û rewşên bi wê rengê ên weke yên tendurustê û hwd re wê di awayekê de wê xwe bidina domandin û wê ji temen ve wê pêvajoyên pêşketinê ên hizirkirinê wê bidina dîyarkirin. Di wê çerçoveyê de wê di demên dawî ên kevnera û di demên serdemên dawî de wê çavkanî û temenê felsefeyê wê têngînên tendurustê û hwd bin. Wê di wê temenê de wê awayekê ji têngînê li têngînê şamitîna navendê wê were dîtin (çav: Pamela Voekel, *Alone Before God: The Religious Origins of Modernity in Mexico*, especially Chapter 7, "The Rise of Medical Empiricism." Durham: Duke University Press 2002).

Têngîna tendurustê li roma

Ku mirov bahsa têngîna tendurustê a roma bikê wê di serî de wê, di dewama pêvajoyên pêşketina felsefeyê de wê, hizirbikê û wê bête ser ziman. Wê di wê temenê de wê bijîşkîti wê li ser wê temenê wê weke temenekê lêpîrsîner wê hertimî wê xwe bide dîyarkirin. Hizirkirinên bi tendurusta roma re wê, di demên wê yên piştî wê, bi encamên giring re wê xwe bide dîyarkirin. Di wê temenê de wê hertimî wê bi serê xwe û ji statûqûyên heyî cûda bûyîna xwediyê pêşketinekê wê bi wê rewşa wê ve wê girêdayî bê. Ber ku wê piştî jî wê bi berdewamî wê li ser wê temenê felsefeyê wê pêşkeve û wê hebûna xwe bide domandin. Felsefe wê di her

demê de wê temenekê wê yê fahmkirinê wê weke ku mirov wê dibînê wê **biafirênê**.

Dema ku mirov hinekî din di dewama wê de wê li demên kevnera dihizirê wê dibînê ku wê di wê demê de wê, têgîna tendurustê wê, êdfî wê di awayekê de wê beş bi beş wê, li wê were hizirkirin. Di warê beşên anatomiyê û kifşkirinên wê de wê, pêvajoyek wê di wê demê de wê bi hizirkirinên li ser wê re wê bibê. Minaq herophilos wê weke filosofekê dema li dora demên helenîstî bê û wê, ew di warê anatomiyê de wê bihizirê. Wê li ser rêyên nava mejî û cihê ku ew rê digihijina li hevdû wê, bi wê re wê li wê bihizirê. Herophilos wê di dewama wê de wê li ser zêhn û pergalek sînîran wê bihizirê û wê bêjê ku wê mejî wê navenda wê bê. wekî din wê li ser rovîyên duwanzdeh telî jî wê bihizirê û wê, tûpên 'fellop' û hêkik kirina ku wan werênê ser ziman. Wekî din wî li ser pergale gerînê hizirkiriya. Avêtina dil û têkiliya wê ya bi firtê re hizirkiriya û bi hevdû re di têkiliyekê de xwestiya ku wê werênê ser ziman. Di firtê de wê li ser çilmisîna li hev (**sistol**) û xweberdana wê (**diastol**) wê, bisekinê û di nava du hisandinan de wê çar pêngavk ku wê hebin wê bêtê ser ziman. Di hasibandina navbera firtan de wê, seata avê wê bikarbênê. Li gorî wî di awayekê biolojikî de lêkolîn wê weke aliyekê giring bê û wê di wê temenê de wê li ser wê bisekinê. Wekî din wê aliyekê din ê Herophilos wê ew bê ku ew di wê nêzîkatîyê de tevdiqerihê 'tiştêkê mirov nebînê nikaribê wê perwerde bikê û ankû wê fêrbikê wê bêtê ser ziman. Wî dewama wê de wê hizrên xwe wê bi wêr e wê werênê ser ziman.

Dema ku mirov bahsa pergale sînîran bikê divê ku mirov navê Erasistratus jî bibêr bêtê. Erasistratus wê weke filosofekî bijîşk wê, di nava dibistana kos û ya aristo de wê, perwerdeya xwe bidawî bikê û piştê wê herê iskenderiya û li wir demek dirêj wê bimênê. Piştê wê selefî li ser vaxandina 'antiokhos' wê herê cem wan. Di wê demê de wê, Erasistratus wê li ser mijara dil û avêtina dil û bêhnstandinê wê bihizirê û wê bêtê ser ziman ku ew ji xwe nabê. Wê, di wê temenê de wê bêtê ser ziman ku her zindî wê biyên wan ji rayên diavêjin, rayên berhev dikin û pergale sînîran wê bihizirê. Erasistratus wê, di mijare fizyoloji û anatomiyê de wê bihizirê û wê di wê çerçoveyê de wê bihizirê. Wî mijara dil weke mijarek giring dîtiya û li ser wê sekiniya. Di awayekê de wê piştî hinek lêkolînên fizyolojikî ku wê bikê wê, bêtê ser ziman ku wê dil wê xwûnê bi rêya rayan wê, li hemû deverên laş wê pompa bikê wê bêtê ser ziman. Di derbarê hizrên wî de wê zêde berhemên bi navî wê heta

roja me nemênin. Lê di papîrusek li misra kevn de wê di derbarê rengê hizirkirina wî a cerbîner de wê vê têgînê wê bi navê wî werênê ser ziman. “ger tayr û ankû heywanek ku ew gelek rojan bê zad û di hundirê qotiyekê bê sekinandin wê, ku piştê ew bi goyê wê re jî ew wê wezinandin wê bê dîtin ku wê giraniya wê ji ya berê wê hindiktir bê. Wê sedema wê madeyek bihêz ku ew bûbê bûhar bê.”

Di dewama wê de wê dema ku wê celsus wê bi pirtûka xwe ya bi navê “de medicina” de wê bîner ser ziman ku mirov laşê miriyekê vekê bibîne ku wê, roviyên wê çawa na’ wê bibîne. Wê di wê temenê de wê, bi fîzyolojîkî wê ew wê bixwezê wê werênê ser ziman. Lê Erasistratus bi Herophilos re wê dema ku ew wê bikin û piştê wê di demekê de wê, ev wê rewşê wê li ser zindiyên din jî ku ew wê bikin wê ev wê rewşê wê derxina li ast û merheleyek din. Wê di wê temenê de wê ew wê bi Erasistratos wê dihizirê ku ew wê dema ku wê li ser kesekê mirî û yekê ne mirî ew rewş were kirin wê cûdatir bê. Wê ber vê yekê ew wê, li ser yê nemirî wê bceribênê. Di wê temenê de wê, di awayekê de wê weke aliyekê wê ye din bê ku mirov wê **werênê ser ziman**.

Di wê demê de mirov dikarê bahsa Dioscorides, soranus û hwd jî bikê. Dioscorides Di nava kurdên serdema navîn de wê bi navê ‘skoridos’ jî wê bê nasîn. Di derbarê de wê çendî ku wê kêma agahi wê hebin jî ev bi navkirina wî ya di nava kurdan de wê bi wê rengê dibê ku ew nîşanaka hinek lêkolînên din ên ku ew bi wê rengê li ser hizrên wî yê hatina kirin bê. Lê em di nava hinek filosofên kurd ên weke şehrezorî de wî dibînin ku wê bi awayekê wê hizrên wî werina ser ziman. Weki din wê di awayekê de wê weke filosof bijîşkekê bê û wê di derbarê dermankirin û zaneyîya nebetî de wê di awayekê de wê, xwedî zanebûn bê. Di wê çerçoveyê de wê, di pirtûka xwe ya bi navê “de materia medica” de wê, bahsa gelek cûreyên şînayîyan weke derman ku wê werê bikarhanin wê bikê. Suranus wê weke wî ew jî wê di dema wî de wê bijî û wê di warê têgîna tendurustê de wê di awayekê de wê, pirtûka bi çar bergî wê li ser ‘jinekolojiyê’ wê binivîsênê û wê di wê warê de wê hizrên xwe wê werênê ser ziman. Wê di wê temenê de wê li se rewşa bûyîna zarokbûnê, malzarokê, çawa têtîliya embriyo bi hêkê re dibê û hwd wê, di wê rengê de wê, di awayekê de wê bikê ku ew li wê bihizirê. Lê di awayekê de wê, ev mijar wê weke hinek mijarên ku ew weke ku wê ji wî re wê zor jî werina di dema hildan li dest de. Di dema ku em pirtûkên wî dixwênin wê hissiyetê bi mirov re didina çêkirin.

Di aslê xwe de wê, di awayekê de wê, di çerçoveya perwerdeya xwe de wê, ev herdû filosof bijîşk jî wê bi têngîna tendurustiyê û felsefeya wê ya girekê wê xwe perwerde bikin û wê pêşkevin. Wê di wê temenê de wê bandûra wê ji herêmê wê bina li dora roma jî. Wê di wê demê de wê, filosofên weke **Plinius û Celsus** ku wê di çerçoveya hizirkirineka romî de wê bihizirin wê derkevin. Plinius wê bi tundi wê bikeve hewldanaka li dijî bandûra felsefeya girêkê a li roma de. Wê di wê temenê de wê, hizrên xwe wê li ser temenekê empirîkî wê bînen ser ziman.

Di warê hizirkirina van filosofan de wê mirov dikarê werênê ser ziman ku wê di dema helenî de wê derkevin û wê di wê demê de wê hizrên xwe wê di awayekê de wê bi wê re wê werênina ser ziman. Lê di aslê xwe de wê hizrên wan wê, di wê temenê de wê, di awayekê de wê, di temenekê empirîkî de ku ew dihizirin wê di wê temenê de wêbixwezin ku ew têngînel bijîşkî jî biafirênin. Di nava têngîna tendurustî a roma de wê weke ku **emê li jêr jî hinekî li ser wê bisekin** in wê bandûra felsefeya girêkê wê di wê de wê hebê. Di felsefeya celsus de wê di awayekê de wê weke hevgirtineka platonî, aristoyî û pisagorî wê were dîtin. Wê di wê çerçoveyê de wê li ser temenekê empirîkî wê bikê ku ew bihizirê. Hin gotinên wê ji xwe wateya skeptismê jî wê bidina mirov. Wê bi têngînen olî ên misra kevn re wê alaquadar bibê. Wê weke epikurekê di dema hadrian de ku wê dijî wê dikarê werênê ser ziman. Di aslê xwe de wê, di derbarê demê û kurd, pers, hindî û gelek xalkên din ên herêmê de jî wê weke ku wê xwedî agahdar bê. Wê di derbarê xabatên wî yên li ser cihutiyê û musa jî wê di çerçoveya têngînen baweriyî ên kevn de wê hebê û ew dihênê ser ziman ku wê di wan de wê rewîzebûyînekê wê bi têngîna musa re ku wê bibê wê di awayekê de wê li ser wê re wê hizrên xwe wê werênê ser ziman.

Celsus wê di awayekê de ew mijara 'yekxwûdayî' û 'pîrxwûdayî' wê di awayekê de wê di wê çerçoveyê de jî wê bi nêzîkatîyek felsefeyî bikê ku ew hilde li dest. Wi dewama wê de wê mijara fahmkirinê wê bînen li ser pêvajoyên pêşketinê û rengên fahmkirina mirov a bi dîtinê û fahmkirinê. Wê di wê temenê de wê, bi hizrên xwe re wê, di awayekê de wê, hizrên xwe wê bi wê re wê heta ku wê bînen wê astê ku wê aliyên fahmkirinê, bi derûnî û rengên fahmkirinê û hwd re li ser têngîna tendurustê re wê bi awayekê wê bikê ku ew werênê ser ziman.

Di wê demê de wê, di awayekê de wê, weke ku em bi rengê hizirkirinê celsus re dibînin wê di awayekê de wê li ser awayê fahmkirinê û ku wê di awayekê de wê mirov xwe bi wê re wê baş hisbikê

wê li ser wê bihizirê. Mijare demografiya dema xwe dikê ku ew li ser fahmkirinên xwe yên olî, entellektuelî û hwd re wê werênê ser ziman. Di wê rengê de wê di awayekê de wê bi wê re wê bihizirê û wê hizrên xwe wê werênê ser ziman. Lê ew weke ku em dibînin wê bi teybetî wê herêmên mesopotamiya û hwd wê ji xwe re wê bikê mijara fahmkirinê bi rengên pêşketina wan û dîroka wan re. Heta ku wê dem wê were dema wî ew wê filosofên dema wî wê di nava wê hewldanê de bin ku wê li ser encamên felsefeyê ên demên kevnera ên girêkê re wê çawa wê di çerçoveyek sazûmanî de wê têgînek tendurustî a bi pergali wê biafirênê wê di awayekê de wê, li ser wê bisekin in. Di wê temenê de wê, dema ku mirov bahsa têgîna tendurusta roma bikê em divê ku wê bêjin ku wê di wê temenê gelek hevgirtên (sentezên) demên berî ê û herêmên dervî ên bi wê re ku wê girêk bê û ankû mesopotamiya û misra kevn û heta indiya bê wê ji wan wê sîdwergirê. Wê di wê rengê de wê li ser wê re wê di awayekê de wê bi xwe re wê pêşketinê çêbikê.

Celsus wê di warê nivîsandinên wî yên li ser tendurustê ku wê di awayekê ansiklopedikî de wê binivîsênê weke gelek bergan wê “De Medicina” bê. Wê di wê de wê bahsa gelek rewşên weke yên emeliyetê bikê. Wekî din wê li ser temenekê anatomikî wê şîroveyên xwe wê pêşbixê. Wê hewl bidê têkiliya nava uzwen mirov fahmbikê û bîne ser ziman. Di wê pirtûka xwe de wê bi aliyê ‘emprikî’ û aliyê ‘dogmatikî’ re wê hizirê. Li gorî wê empirik wê çavdêriyê bişopênin lê dogmatikî jî wê di darmankirinê de wê çawa bixabitê wê temenê teorikî ê li pişt wê li wê bihizirin wê li ser wê bisekinê. Wekî din rewşên weke sarmê, germbûnê, sorbûnê, êş û hwd wê li ser wan wê bisekinê.

Wekî din wê roma wê temenekê nexweşxaneyî wê bo leşkerên şerker û hemwelatîyan wê pêşbixê. Wê di wê temenê de wê di wê de wê ji kole û leşkeran re wê bê vaqatandin. Di wan nexweşxaneyan de wê rewşên weke yên bi tendurustî ên serifandinê, birindarî, nexweşiyên hundirîn, nexweşiyên serçerm, nexweşiyên epidemikî û hwd wê weke wan wê gelek nexweşiyên ku ew kifşdikin di wê demê de jîyane wan alaquadar dikin wê li ser wan li çareyan wê bigerihin. Di wê temenê de wê li ser wê re wê hizirkirinên bi felsefeyî ku wê çawa wê bibin ku ew bi empirikî û dogmatikî û hwd re wê li wê bihizirin û wê, bikin ku ew wê fahmbikin. Di wan nexweşxaneyan de wê deverên ameliyetkirinê, wê hebin. Karmendên wê cihê wan ên razanî, cihê xwarinê û hwd wê bi gelek beşên wê re wê ew wê bihizirin. Wê di wê temenê de wê di çerçoveyekê de wê, çi wê pêwîst bê wê di wê demê wê bi amûr, alav û kesên ku ew di

wê de dixabitin û heta ku wê bi cihê wê li wê **bihizirin**. Lê hemû amûr û alav wê li gorî başkirina leşkerên birindar bê. Minaq wê amûrên weke 'kevçiyê diocles' ku wê ji aliyê celsus ve wê di pirtûka wî de wê bê hanîn li ser ziman wê bo derxistina serê tîrên ku ew ketina laş de di dema şerkirinê de wê bê **bikarhanîn**.

Minaq amûrên bijîşkîtiyê û ankû emeliyetê ên weke maqasê cerrehî, neşter, spatola, tûpik, matqapên hastûyî û hwd wê hebin. Wekî din wê 'spekulumê' vajinayî ku wê dema ku wê di nava ling de were bikarhanîn wê ling wê bête li pêş, birreka cerrehî, destikên hastûyî û hwd wê weke wan wê gelek amûrên din jî wê hebin. Ev jî wê weke aliyekê ku mirov bi têtî û çerçoveyek sivilane re wê werênê ser ziman. Di derbarê nexweşiyên jinî de wê, di wê temenê hizirkirin, gihiştina li têtîgihiştina û pêşxistina alav û amûran wê, hinekî wê nîşanaka wê bê.

Di dewama wê de wê, di awayekê bi sazûmanî de wê, weke 'jîyane bi tendurust' ku wê were hizirkirin wê mirov wê li wê heyidar bê wê were dîtî. Minaq wê rewşên weke yên testkirinê, hildana xwûnê, û her wusa li xwarina xwe heyidarbûyîn û hwd wê bi wê re wê pêşkeve. Wê têtîgînen weke yên bi dîyatî û hwd wê di wê temenê de wê, pêşkevin.

Di warê dermankirinê de wê Celsus wê dema ku wê werênê ser ziman wê bahsa bijîşkan ku ew di qada şer de wê çawa wê birindariyên ji zik wê derman bikin û ankû bi dûtûn wê li ser wê bisekinê. Celsus wê li ser birinên mazin ên zik û dûtûtinê wê bisekinê. Wê di wê temenê de wê, bahsa di dema ku wê rovi wê bi rijihina derve wê çawa wê were bicihkirin û dûtûtin wê di derbaerê emeliyetên bi wê rengê ên komplika jî wê hizrên xwe wê bi wê re wê werênê ser ziman. Ew di her rewşên wusa de li roviyan av zêdekirin wê weke aliyekê giring wê bibîne. Wekî din zû emeliyetkirin û dûtûtin jî wê weke aliyekê din ê ku ew li ser wê disekinê bê.

Celsus wê bahsa erka bijîşk bikê û wê bête ser ziman ki 'bijîşk heta ku ew jê were ku ew alikariyê bide yên birindar. Di wê demê de wê, divê ku wê alikari wê were kirin. Wekî din ew dihên ser ziman ku wê yazdanê şifayê Asklepios wê bawergehê bê û heta ji mirov herê û li ber wî di bawergehê de bergê jêre bikê. Di wê demê de wê bijîşk jî wê karên xwe bikin û wê weke ku ew dikin wê bikin. Wê ew wê bi ya baweriya wan re wê ne di nava nakokiyê de ba. Wê di warê nivîsandina 'reçeteyên bo nexweş' jî wê di awayekê de wê ji yên roja me li ser temenekê wê werina nivîsîn jî bin.

Tendurustiya roma weke ku me li jor hanî ser ziman wê hevgiretinek (sentezek) giştî bê. Wê ji girêkê, meseopotamya, misra kevn û hwd wê bigirê. Minaq wê weke ku wê li mesopotamya û li misra kevn jî piştire ku wê were bikarhanîn şîrê dayikê di dermankirinê de wê, bibê. Ev wê piştire wê ji aliyê bijîşkên girêkî û romî ve jî wê were kifşkirin. Di mitolojiya misrê de wê, ev wê bi isis û kûrê wê horus ku ew şîr dide wê bi dagariya wê re wê were dîtin. Romyî wê ew wê bi navê 'kolostrum'ê wê bikarbênin. Yanî wê şîrê dayikê weke derman ku ew **bikaerbênin**.

Di warê kifşkirinê bi nexweşî ên bi bijîşkî de jî wê rêyên weke şopandinê û hwd wê werina bikarhanîn. Di dewama wê de wê, çavdêrî û pêvajoya nexweşiyê ku wê were weke meseoptamî dikin û piştire wê, hipokrat jî wê di awayekê de wê, balê bikişênê li ser wê were bikarhanîn. Li ser temenekê li berçav wê ew wê were kirin. Di demên felsefeyê ên kevnera de wê, tiştêkê din jî wê derkeve li pêş ku wê piştire girêkî û romî jî wê bikarbênin. Ew jî wê ew bê ku wê şewayekê dermankirinê wê bikarbênin ku ew kêrhat wê li şûna wê yekê din bikarhanîna wê bê. Ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê di serî de wê werênê ser ziman bê ku wê piştire wê empirîkî wê bi çavdêriyê û dogmatîkî wê bi şopandinê û hwd re wê ew wê ew wê karê wê **bikin**.

Wekî din wê li roma wê sazûmanak bi bijîşkî wê were dîtin. Wê li komên weke 'medicî' ku weke bijîşkên astbilind, û 'capsarî' weke alîkar û di qada şer de wê, werina bierkkirin bin. Wekî din wê, di wê temenê de wê weke kesna bina pîspor jî wê werina dîtin. Heta ku wê weke kesna 'ordînar' bin û wê xwedî maaş jî bin. Çendî ku wê komên weke afsûnkar û hwd wê hebûban jî lê wê bijîşk wê weke temenekê bi sazûmanî ê di nava xalkê û leşkeriyê de wê rûniştî êdî wê pêşkeve. Di wê çerçoveyê de êdî wê pêvajoyên pêşketinê wê bi xwe re wê bijî. Di nava pêvajoyên pêşketina bijîşkîtiyê de wê, kesên weke Archagathus ku wê têgîna cerehiyê wê di nava têgîna bijîşkiya kevneşop de wê bicih bikê û wê xwedi bandûrek mazin bê wê were dîtin. Wê ew wê, wekî din wê navê wî bi perwerdekirina bijîşkan ji kesên ku wê ji bajarên li dora roma wê werina wir re wê, derkeve li pêş.

Bijîşkîti wê weke erk û karekê leşkerî jî wê lê bê nerîn. Wê kesên ku wê karê dikin wê xwediyê statûyek teybet bin. Wê di dewama wê de wê, sazûmana wan wê di wê temenê de wê pêşkeve. Ne tenê wê li dora împarator û ankû sanatoran wê ew bijîşkîti wê hebê wê piştire wê, bi sazûmanî ku wê xismetê bikê di nava gel de wê, nîşanakên wê hebin.

Bijişkîti wê di nava artişê de wê weke komek ji artişê jî wê were dîtin. Wê di wê temenê de wê bina xwedî rûtbe û mertebe. Di dewama wê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê derketina wan a li pêş bi wê rengê wê hin bi hin wê zêde bibê. Lê em wê dikarin wê bêjin ku wê bo artişek pîspor û karina xwe di her şertûmercên zor de li ser lingan bigirê wê bo wê bijişk wê di wê temenê de wê weke temenekê wê bidîtan. Di dewama wê de wê, bijişkîti wê, weke çerçoveyek bi sazûmanî wê pêşkeve. Roma wê di wê temenê de wê di aslê xwe de wê di pêvajoyên pêşketina xwe wê hemû azmûnên bi aqil û zanîna tendurustî wê di wê temenê de wê li ser wê temenê û esasê wê di nava xwe de wê berhevbişkê ew bi wê karibê bijî. Di wê çerçoveyê de wê tendurustî wê bi sazûmanî wê pêşkeve. Ber vê yekê wê sazûmana bijişkîtiyê a roma wê, giringiya wê ji aliyê ku ew di nava jîyanê de ew bijişkan weke kesna ser bixwe û ku ew di wê warê de perwerde dibînin û pîspor dibin wan pêşbixê re wê were dîtin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê di serî de wê **kifşbikê** bê. Romayî wê di aslê xwe de wê, dema ku wê bahsa pergale wan a tendurustê wê were kirin wê di wê temenê de wê ji ya demên berî xwe û ya demên kevnera jî cûdatir wê li ser wê zanîne wê pirezekirina ku ew di wê temenê de dikê wê gavek dîrokî wê bi pêşxistina sazûmana bijişkîtiyê re wê bide avêtin. Ev wê weke aliyekê wê yê din bê. Di dewama wê de wê komên bijişkî ku wê di warên cûda de wê bîn perwerdekirin ên weke bi cerrehî, ên bo emeliyetên giran, ên bo nexweşiyên epîdemikî û hwd wê, di gelek wan re wê bêmn pîsporkirin. Wekî din wê bijişkên ku ew di warê derman û ankû nebetan ku ew di wê temenê de biikarbênin wê, pêşkevin û wê xwedî zanebûnekê ku ew dikarin rê şanî xalkê û kes bibin wê biafirin.

Di çerçoveya têgînên tendurustî de wê nivîsandinên ku ew ji wê demê mana de wê di wê temenê de wê bidina nişandin ku wê di warê dermangeriyê, başkirinê û her wusa rewşin din ên bijişkiyê de wê bi awayekê bi pisporî ku wê pêşketin bê wê temenê wê were avêtin. Roma wê derketina wê di awayekê de wê di dema destpêka bûhûrîna li dema civaktîya hemdem de wê bibê. Wê ber vê yekê wê di wê temenê de wê li ser pêwîstîniyên jîyanî û hwd re wê sazûman wê bikin ku ew pêşbixin û bi rêxistin bikin.

Piştê jî ji xwe wê di dewama wê de wê ev wê pêşketina wê bibê. Wê sazûmana bijişkîtiyê wê piştê wê pêşkeve û wê xwe bide domandin. Wê piştî di demên dawî ên roma de ku wê di nava roma rojhilat rojava de wê bê qat û wê bidest herêkirna ola xiristiyaniyê wê bike de wê ev wê, bi wê

re wê, xwe bide domandin. Wê pergalek bijîşkîtiyê wê barî hundirê dêran wê bê kirin. Di dêrên serdemên navîn de wê, di wan de wê beşên weke nexweşxane ku ew dihên bikarhanîn wê hebin. Di wê temenê de wê, ev wê, êdî wê di awayekê de wê, di aslê xwe de wê, di destpêkê de wê, ji destê artişê û hwd girtina wê sazûmana bijîşkîtiyê ji aliyê dêrê ve wê weke pêşketinek li pêş bê. Heta ku wê di demên destpêkê de wê di xismeta gel de jî wê bikarbênê. Lê piştê ku wê êdî wê, artişên xiristiyani wê biafirin wê ew jî wê di wê temenê de wê bikevina **xismeta** wê de.

Lê li vir em tiştêkê divê ku wê bi teybetî kifşbikin û wê werênina ser ziman ku wê li ser temenekê felsefeyî wê têngîna bijîşkîtiyê wê xwe di nava dêrê de jî wê bi xosletên xwe yên berî wê ên dema artişa roma û hwd de wê, pêşkeve. Ya ku wê weke aliyekê wê yê berxwêdêr û hwd ku wê biafirênê jî wê di aslê xwe de wê ev bê. Di demên piştê wê li ser wê temenê wê giyane lêpîrsînê wê ji nava kes û filosofên bijîşk ên demê wê hin bi hin wê xwe di awayekê de wê bide **dîyarkirin**. ..

Pêşveçûnên tendurustî wê di demên helenîsmê de wê zêdeyî wê bi ber awayekê pergali ve wê herin. Wê di wê demê de wê, bi zêdeyî wê, roma wê di çerçoveya xwe gihandina wê çerçoveya pergali a ku wê li ser temenekê hevîrtî (sentezî) wê çêbikê wê derra weke li pêş. Di wê temenê de wê, têngîna roma a tendurustê wê di aslê xwe de wê giring bê ku mirov wê di wê temenê de wê di serî de wê fahmbikê. Wê çendî ku wê weke pêvajoyek piştî ya girêkê re wê fahmbikê bi heman rengê wê ji wê cûda bi serê xwe jî wê di wê çerçoveyekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Di dema imparatoriya roma de wê, gelek rewşên weke yên vebayê, demên xalayê û hwd wê, bibin. Wê di wan de jî wê nexweşî bi awayekê epîdemîkî wê pêşkevin û wê belav bibin. Wê di wê temenê de wê, li ser wê re wê, pêşlêgirtin wê çawa bibin wê di wê temenê de wê, li wê were hizirkirin. Hipokrat hinekî li ser wê hizirî bû û wî hinekî bi gotinkiribû. Lê di kirinî û ankû pîretika wê de wê di wê temenê de wê hin bi hin wê bibê.

Bijîşkên romayî wê hin bi hin wê heya xwe wê ji ritûelên olî wê bi şamitênina li ser têngînen xwezayî. Wê di wê temenê de wê, li ser temenekê xwezayî wê bê hizirkirin. Hizrên filosofên weke pisagor û hwd ên di temenê emprisismê de ku mirov dikarê wê werênê ser ziman wê bi demê re wê dîroka xwe ya hizirkirinê wê li roma wê di wê temenê de wê bide nîşandin. Empirîsîsm wê di awayekê de wê bê deriyê rengê hizirkirina roma a ji ritûelên olî bi ber awayekê xwezayî ve bibê wê

temenê wê biafirênê. Di wê rengê de mirov dikarê bêjê ku wê temenê peresendina hizirkirina roma wê di wê temenê de wê bi aliyekê xwezayî ve wê bide birin. Ya ku wê roma bi hizra wê re wwê jinûve bi temenekê felsefeyî wê biafirênê jî wê di aslê xwe de wê ev bê.

Li ser wê temenê wê, temenê wê yê hizirkirinê wê hin bi hin wê biafirê. Wê bi wê re wê, li ser rewşan rew xwe gihandina fahmkirina wan wê bi wê rengê wê bi wan re wê pêşkeve. Wê ji têngînên pirryazdanî wê hin bi hin wê bi ber têngînek felsefeyî ve wê herê. Roma wê di warê olî de wê pêvajoya ji pirryazdanî bi ber yekyazdanî wê di aslê xwe de wê nejtî. Wê li şûna wê bi ber aqilekê emprikî ê felsefeyî ve wê bibê. di wê temenê de wê piştî pisagor û empedokles û hwd ku wê hizrên wan li wan herêman wê belav bibin wê, pêvajoyek li dora çarsad salî wê bi wê rengê li ser temenê felsefeyê wê pêşkeve. Ya ku wê di temenê têngîna dadî, felsefeyî, tendurustî û gelek aliyên din ên hizrî ên roma de wê cih bigirê jî wê di awayekê de wê ev bê.

Di wê temenê de wê, pêvajoyên hizirkirinê wê bi xwe re wê di awayekê de wê bijî. Roma wê, di wê temenê de wê dema ku wê weke imparatoriyeke wê pêşkeve wê li ser wê re wê sazûmana tendurustê wê li ser rewşên başkirin û dermankirinê a leşkerî û ankû rewşên li dora wê hwd re wê di awayekê de wê bibê. Wê di wê temenê de wê ev jî wê bi awayekê xwezayî wê hin bi hin wê di temenekê sazûmanî a bi pergali de wê têngîna tendurusta roma wê bi xwe re wê bide pêşxistin.

Hizrên Galen wê li roma jî wê pirr zêde wê belav bin. Galen wê bi mirovan re wê heywanan jî wê lêkolîn bikê. Wê di temenekê de wê bixwezê ku ew anatomiya wan fahmbikê. Wê di wê temenê de wê têngîna anatomiya galen wê di aslê xwe de wê li ser hizrên filosofên din ên weke hipokrat û gelek filosof bijişkên din ên demê re wê, temenekê xort wê di wê temenê de wê biafirênê. Ji xwe weke imparatoriyeke pêşketina roma û li herême giştî xwe gihandina serwerîyekê wê di wê temenê de wê, ev wê ji wê re wê temen û derfetê wê ji wê re wê biafirênê. Wê di aslê xwe de wê yên weke Cato ku wê li ser têngîna wêjea, peykelqusandiniyê û tendurustê wê hizrên xwe bîne ser ziman. Cato wê di dermankirin û başkirina hastûyan û cebirandina wan de wê derkeve li pêş. Wê di wê derbarê de wê bîne ser ziman ku wê weke 'taqlidkirina girêkê' wê werênê ser ziman. Berî wê demê wê romî wê rewşa nexweşîyekê de wê, weke kesê mazin wê di nava malbatê wê yê bavê malê wê bi wê karê nexweşîyê ve wê alaquadar bûba. Di wê dema kevnera a roma de wê were dîtin ku wê filosof bijişkên weke Dioscorides, soranus, asklepîos, Galen

û hwd wê hizrên wan wê derkevina li pêş. Asklepios wê weke yazdana bijişkan jî wê bê nasîn. Bi wê re jî wê di nava roma de wê bijişk û perwerdekirina wan wê hin bi hin wê pêşkeve.

Di mijara pêşketina têgîna bijîşkîtiyê li roma wê çerçoveyek bi sazûmanî wê were dîtin. Wê kesên leşker û hemwelat wê, di wê temenê de wê hemû tişt wê li wan pêkwere. Di dewama wê de wê, bijîşkî jî wê, di wê temenê de wê komek piçûk wê bi wan re wê pêşkeve. Wê di her warê bijîşkiyê de wê lêkolînê wê bikin. Di warê derman, şifakirin, emeliyet, başkirina birindaran, nexweşiyên weke zekme û hwd wê, di warê başkirina wan de wê, pêşkeve.

Pergalek leşkerî wê bijîşkîtiyê weke lingekê wê pêşkeve. Wê di wê çerçoveyê de wê ji wan re weke rewşek jirêzê bê. Lê wê bi kesên sivil weke rewşek teybet bê. Wê di wê temenê de wê di awayekê de wê pêşkeve.

Di çerçoveyekê de wê, li roma wê sazûmana bijîşkîtiyê wê hemû pêvajoyên pêşketinê wê li ser temenekê felsefeyî a empirikî wê di xwe de wê, berhevbişkê. Wê di wê temenê de wê di awayekê de wê ew wê bibê. Ji pêvajoyên yazdanên mitolojiyê wê gave pêş wê li roma ne bi ber olek yekxwûdayî û hwd ve bê. Wê bi ber pêvajoyek felsefeyê ve bê. Wê ji wê demê û heta herêkirina xiristiyanîyê weke olek fermî li roma wê li dora heftsad salî wê derbas bibê û ev dem wê weke demna ku wê li ser felsefeyê û kûrbûna di wê de a bi aqil re bibê. Ber vê yekê wê bandûra felsefeyê li dora û pêvajoyên wê yên pêşketinê wê di awayekê de wê pîr zêde wê li pêş bê. Di demên ronansê û hinekî berî wê, di wê temenê de derketinên li pêş ên bi felsefeyê wê di temenê wê de wê ev dîrok û mejuya wê hebê.

Lê li vir mijara me ne ew a ku em pêvajoyên olî di dewama wê de wê di wê temenê de wê werênina ser ziman. Wê mijara têgîna tendurustê û di pêvajoyên wê yên hizirkirinê de wê çawa wê pêşkeve wê bi wê re wê di awayekê de wê, bi wê re wê, were ser ziman. Lê di aslê xwe de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê pêvajoyên felsefeyê wê di çerçoveyê de wê hemû valahiyê wê di awayekê de wê bikin ew dagirin.

Hizrên ku wê di demên zû de wê werina ser ziman wê piştê wê bîn pêşxistin. Mînaq wê, dema ku mirov di çerçoveyek bi berdewamî ji demên girêkê û heta yên romayî wê di awayekê de di dewama hevdû de bi wê bihizirê wê têgîna teorikî a humoral ya patalojikî” wê dikarê wê binavbikê.

Di destpêka pêvajoyên felsefeyê de wê, Thales wê bênê ser ziman ku wê çavkaniya jîyanê wê av bê. Anaxsimenes jî wê bi hewayê wê werênê ser ziman. haraklit jî wê bênê ser ziman ku wê agir bê. Weki din phitagoras wê bênê ser ziman ku wê gerdûn wê ji 'yek'ê wê destpê bikê û wê bi wê re wê di awayekê de wê, li ser temenê çar elementan weke agir, av, hewa û axê wê werênê ser ziman. Piştî wê di dewama wê de wê empedokles wê hinekî wê li ser wê bihizirê û wê bi bandûra hizrên dualismê ên weke ya zerdeştîyan û hwd re wê, di awayekê de wê, li ser temenekê di têtînen vajî hevdû re wê bixwezê ku ew wê bigihênê li şîroveyê di pirtûka xwe ya bi navê "per phuseos(li ser xwezayê)" de wê, bahsa wê bikê. Awayê ku wê Empedokles wê werênê ser ziman wê di awayekê de wê dikarê wê bi rengê weke **av** (sar, şil), erd (sar, hişk), hewa (şil, germ), agir (wekheviya rojê) (hişk, germ) . Brevajîya hêmanan bi yek an du xusûsiyetan diyar dibe. Bo nimûne, cûdahiya di navbera hewayê şil û avê de germahî ya. Agirê germ û hişk, sar û ava şil; hewa germ û şil, axa sar û zuha bi du taybetmendîyan berovajî ya' wê werênê ser ziman. Wê di wê temenê de wê di awayekê de wê, ev wê, weke rewşa ku wê di wê temenê de ku ew bi wê dihizirê û wê dixwezê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Ev têtîna teorikî a humoral a patalojikî wê ji aliyê hiûpokrat ve jî wê weke ku wê bê pejirendin û wê li bedenê wê bê depelendin. Wê minaq wê aliyê bedenê ê nerm bi avê û aliyê bedenê ê hişk bi axê û hwd re wê werênê ser ziman. di wê kombînasyonê de wê, weke 'nerm û av' wê bi hevdû re wê kombînasyonekê wan wê hebê. Hişk û ax jî wê vajî wê di awayekê de wê weke ku wê ji aliyekê din ve wê kombînasyonekê wê hebê. Di wê temenê de wê, di awayekê de wê, ev wê têtîna humoral a patalojikî wê piştî wê, di awayekê de wê, di nava têtîna tendurustê de wê di wê temenê de jî wê weke temenekê dahûrkinê a bi teorikî û hwd re jî wê bi xwe re wê biafirênê.

Ev têtîna humoral a patalojikî wê di awayekê de wê weke ku mirov wê di wê temenê de wê dibînê wê rewşa bedenê di nava ya nerm û hişk, avî û şilî, germî û sarî û hwd re wê bi awayekê wê bi wê re wê bikê ku ew fahmbikê. Di bedenê de wê xwûn wê rahn bê. hastû wê hişk bê. Goşt wê nerm bê. Di wê temenê de wê di awayekê de wê ev jî wê dui nava wan de wê bi kombînasyonekê re wê di awayekê de wê hebin. Wê jî mirov dikarê bi awayekê weke di rengê weke xwûn, germî û şilî (hâr-ratb) ku ew dibin di hewayê de wê; bi balgam, sar û şil (bârid-ratb) re wê bi avê;

safran, germ, zûwa (hâr-yâbis) ku wê bi êgir re; reş, safran û hwd re wê bênê li holê.

Di dewaama wê de wê xwe domandina jîyanê li ser wê temenê wê bibê ku mirov bixwê û vexwe û hwd re wê bibê. Ya ku weke tişt me xwar wê bê av, xwûn û hwd. Wê ew jî wê di laş de wê, wergerihê li awayên din ên avî. Wê dema ku wê tiştta ku ew hat xwarin wê bi halina wan re wê ji awayekê wê biber ya din ve wê herin. Wê ji rewşekê li rewşa din wê di awayekê de wê pêve wê herê. Di wê temenê de wê, ev tiştên ku ew hatina hildan wê laş wê di wê de wê, di dema ku wê ji rewşekê wê wan bikê rewşek din de jî wê, van şewayên elementî wê di awayekê de wê bi wê bikê. Minaq wê weke avê û bi wê re pêwîstîyaya hewayê û germîyê bi hevdu re wê di temenê wê de wê bibê. Di nava hundirê zik de wê li gorî wê kombinyonek wê di nava elementan de wê bi wê re wê bibê. Wê di wê temenê de wê, dema ku wê ev wê bibê wê li gorî wê beşên laş wê ew wê bi wê re wê bikin.

Di hundirê laş de ku em di farqê de bin û ne di farqê de jî bin wê makanizmayek bêkêmesî wê xwe di awayekê de wê bi wê re di temen de wê bide diyarkirin. Wê rewşa laş ku wê ew wê tiştê wê hûr bikê wê di wê de wê, pêşî wê bi halênê û wê bi wê re wê bi rêyên weke kirina weke avê û ji avê wergerandina li rewşek bûharî û hwd re wê, bi wê re wê bi rêya weke nemkirinê re wê ew wê bikê. Di dewama wê de wê, ew jî wê di wê de wê, ku ew bû wê, di nava wê de wê, elementên ku wê bibin wê, di wê de wê, di laş de wê, di wê temenê de wê tevli xwûnê bibin. Wê ew jî wê bi xwe re wê, barî beşên din ên laş wê bikê.

Di wê temenê de wê, gelek rengên weke rewşên **şilekî (liquid)** wê bi wê re wê biafirin. Minaq wê şilekên weke xwûnê, balgamê, tifê, xwehdanê û hwd wê, bi wê re wê di awayekê de wê biafirin. Ev şilek wê weke aliyna ku mirov wan dikarê wê di wê temenê de wê werênê ser ziman bê. Ev wê, weke aliyna şilekî ku wê çendî ku wê di nava laşekê de jî wê bibin jî lê wê di aslê de wê tevli hevdu nebin. Tevli hevdu bûna wan wê ji laş û makanismaya wê hebûnê re wê zîrarê wê biafirênê. Minaq weke ku wê kurd wê di nava xwe de wê hertimî wê bênê ser ziman ku wê, di hundirê laş de wê, uzwe bi navê 'ziravê' ku wê di wê de wê şileka ku ew heya wê di wê de wê hinekî jî wê dikarê di rengêkê şilekî a jahî de jî wê fahmbikê. Ew şilek bi reşa xwe ya jahî wê di ahengek pirr xesas de wê, bisekinê bê. Di wê temenê de wê di awayekê de wê, mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê, ew şilek weke bi jahî wê weke jahriya mirovî a ku wê ji aliyekê ve wê, werênê ser ziman bê. Minaq ku ew

torbayê ziravê biqatihê dikarê bi carekê laşê mirov bi jahr bikê û mirov bikujê. Di wê temenê de wê werênê ser ziman. Wê dema ku wê empatiyê li ser wê bi gotinên nava xalkê re bikin û bi wê re wê werênê ser ziman ku wê bêjin 'ku mirov tirsîya dikarê re tirsî zêde wê bide watandin û mirov bi wê di cih de bimirê.' Di dewama wê de wê mirov dikarê wê di awayekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê ew rewş wê, weke rewşeka ku wê mirov dikarê werênê ser ziman bê.

Di mijara təkiliya şilekên hundirê laş ên bi hevdu re de wê kombîneyasyona nava wan wê, hebûna pergali a zindiyê wê bi xwe re wê biafirênê. Mînaq wê di mejî de wê, rewşa xwûn çuyîna ser mejî mirov dikarê wê bi wê re wê di awayekê de wê mînaq bigirê. Li dora mejî wê şileka ku ew heya wê, ne xwûn bê. Lê ku xwûn tevli wê bû û çu ser mejî wê temenê mirinê wê biafirênê. Ev di awayên din û təkiliya wê ya bi hevdu re jî wê dikarê wê werênê ser ziman. Ew şilek di laş de wê, aliyekê wê yê din jî wê yek bi yek wê hebê. Mînaq di nava xwûnê de wê çu barkirin û bûhûrandina di nava uzwen laş de wê bibê wê ew wê weke aliyekê bê. Lê mînaq ji aliyekê din ve wê ew şileka weke ya li dora mejî ku wê di rewşên din de wê li dora uzwen din ên laş jî wê hebê wê, her yekê wê di çerçoveya xwe de wê bi wê uzwe re wê ahengek pergali wê biafirênê û wê təkiliyek hevdu fahmkirinê wê di wê temenê de wê di nava wê de wê bi wê re wê di laş de wê hebê.

Ev rewşa şilekê a di laş de wê, weke temenekê ku ew bi wê re ew laş li ser temenekê jîyanê wê digirê jî wê dikarê wê werênê ser ziman. Di dewama wê de wê, di awayekê de wê, rewşa laş wê bi wê re wê, di awayekê de wê, dikarê wê di awayekê de wê bi wê re wê, werênê ser ziman. Mîjara têngîna humoralê a teorikî wê di awayekê de wê, weke awayekê ku wê bi ber hizirkirina wê rewşa şilekî a hundirê laş ku ew bi wê dijî ve wê herê jî wê dikarê wê fahmbikê. Mînaq weke şilekekê avê ku mirov wê di vexwê wê dema ku ew ket hundirê mirov de wê, bi bandûra wê germbûnê û hwd re wê weke bûharê wê lê were û wê di wê de wê, di nava laş de wê, bigihijê beşên uzwen laş û şilekên din ên di laş de.

Di hundirê laş de wê, mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê, rewşek bi sazûmananî a pirralî a di zikhevdû de wê hebê. Her uzwe wê bixwe re wê, di awayekê du û ankû sê dîmenî wê xwediyê rewşek pergali a di xwe de bê. Wekî din wê di çerçoveya giştîya laş de ew pargalîti wê hebê. Lê wekî din wê di dewama wê de wê, mirov diakrê wê werênê ser ziman wê di temenekê hiyararşikî de ew têngîna pergali wê weke li ser hevdu hati

avakirin wê were dîtin. Her ast û rewş wê di wê çerçoveyê de wê xwediye awayekê bê. Minaq wê, rewşa şaneyê wê bi çerçoveyek giştî a pergali wê hebê. Lê bin wê her elementên wê bi wê rengê wê hebin. Ku mirov gihişt hê bintir weke bi şaneyê wê ew wê, bi wê rengê wê çerçoveyek levkirî a bisazûmanî ku mirov wê bi wê temenê wê werênê ser ziman wê hebê.

Ev rewş wê, di temenekê de wê her dîmen, pêvajo, ast û qata li ser ya din re wê di awayekê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman wê, di wê temenê de wê çendî ku wê bi serê xwe wê pêwîst bê ku ew were fahmkirin wê bi têkiliya wê ya pêvajoya bin wê re jî wê hebê. Lê dema ku em minaq rewşeka li ser çar qatan avakirî bihizirin wê qata duyem wê çendî ya yekemin jî wê di awayekê de wê, di xwe de wê bi sentetîkî wê bi wata bikê wê, qata çarem jî wê, hemû qatên din ên bin xwe re wê di xwe de wê, bi heman rengê wê bi wate wê bikê.

Di rewşa fîzyolojîkî de wê, di wê temenê de wê dikarê wê werênê ser ziman. Di nava laş de wê, rewşek teybet ku mirov wê ji gelek aliyan ve wê fahmbikê wê hebê. Mirov dijî û bi tiştên ku ew dihilde li nava xwe ew dijî. Her tiştê ku ew hilda li nava xwe wê di nava xwe de wê bimihênê û wê bikê nem. Wê ew jî wê bi bandûra wê germeniya aîsîdîkî re wê bibê. Di nava laş de wê gelek şilekên ku ew weke hêstir, mîz, xwûn, biçik, rondik û hwd wê weke wan wê gelek aliyên din wê hebin ku mirov wê dikarê wê werênê ser ziman bin. Wê di wê temenê de wê, ev hemû wê di nava laş de wê ji wê nem(‘**steam**’)a ku ew dibê wê bi wê re wê biafirin. Ev jî wê hemû di awayekê de wê, weke aliyna laş ên funksiyonî wê biafirênin. Di hemû laş de wê rêyên gerînê ên weke yên xwûnê, ragihandinê ên weke yên sînîran û hwd wê hebê. Meji wê navend bê. Rêyên weke yên valakirinê ên weke yên pergalek valakirinê, weke ya pergalek serifandinê û hwd wê hebê.

Wekî din wê mirov dikarê wê bêjê ku wê ev şilek wê di her uzwe de wê cûda bê. Wê çendî ku wê, rêyên weke yên xwûnê û hwd wê, di wê de wê, di her uzwe de wê hebê jî lê wê her uzwe wê xwediye şileka xwe ya teybet bê. Minaq wê rewşa kezebe reş û ya sipî wê ji hevdu wê cûda bê. Wê di wê temenê de wê, kezeba sipî wê, ji aliyekê din ve wê, xwediye rewşek pergali ku ew xwûnê di xwe de ew derbas dikê û ya lewitî di wê de ew paqij dikê bê. Wekî din wê di wê temenê de wê ev pêvajo wê bi dil re wê bikê. Wê piştê wê ya ku ew weke encama paqijkirinê di xwe de berhevkir wê biavêjê derve. Lê kezeb çendî ku hundirê wê lewitî jî bê wê minîmûn wê dema ku wê ya jî wê derket wê bixwezê ku ew di wê astê de

bê ku laş bi wê bijî. Ber vê yekê wê bergirên wê li devê deriyê derketinê wê ew wê çêbikin.

Lê li vir em divê ku wê ji wê aliyê ve jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê rewşa zindî wê, weke ku wê dinwerî wê werênê ser ziman wê li gorî şertûmercên wê yên xwezayê bê. Di salekê de wê ne tenê di awayekê de wê 365 roj wê hebin. Wê weki din wê çar demsal ku wê ji hevdu cûda li gorî sarbûn û germbûnê, nem û zûwabûnê û hwd bê wê hebê. Ev wê li gorî herêman jî wê cûdahî wê bi wê re wê li gorî rengê birehê wê cûdahiyê bide nîşandin.

Di nava laş de wê, dema ku wê zad wê were hildan wê ew wê bi halina wê re wê di nava rewşek ahengî a levker ku wê bi navê 'aukrasia' were ser ziman re wê, bibê. Lê dema ku ew li gori wê nebê wê bi navê 'dyskrasia' wê bê. Laşê mirov wê xwediyê wê sîyanê bê ku wê di awayekê de wê çawa wê, xwe ji nûve wê li gorî rewşan wê biadilênê bê. Di dewama wê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê, di di nava wê rewşê de wê kêmesiyên xwe yên bi ahengî di çerçoveya ahenge laş de wê, çareser bikê. Di wê temenê de wê, mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê xwenûkirina laş wê, di wê temenê de wê, bo wê jî wê ew germehiya wê ya hundirîn wê ast û pîvane wê ku ew karibê wê rewşa nemê wê biparêzê wê pirr zêde wê giring bê. Di wê temenê de wê, hertimî û demê wê rewşek gem a nava laş wê hebê. Ev wê weke germiya zindiyî bê. Di dewama wê de wê ev germî wê di laş de wê, temenê çêkirina wê ahengê jî bê. Wê di wê temenê de wê bi têkiliya wê germê û nemê re wê halinên ku wê bi hildanên zadên re dibê wê, di awayekê de wê bibê.

Laş di wê temenê de wê, di aslê xwe de wê, minaq wê dema ku mirov wê werênê ser ziman ku wê, di wê temenê de wê, rêjeya wê germê di çerçoveya domandina hebûna zindiyî de wê giring bê. Di nava wê de wê, zindî wê xwe biafirênê. Ew germiya zindiyî wê, di awayekê de wê di nava hevgyrtina zindiyî de wê temenê gûharênê wê biafirênê. Wê, di wê temenê de wê pergale germiyê wê, di wê temenê de wê, di wê astê de bê ku wê di awayekê de wê her şilekê wê, bikê ku ew di pêvajoyên parzinandina laşî de bide derbaskirin. Ber ku wê her şilek wê ji aliyê xwe ve wê ew parzinandina laşî a wê hebê. Ew wê bi dihilde. Wê di pêvajoya hildanê de wê vegûharînekê fîzyolojîkî bi wê şilekê re wê bide çekirin. Di wê temenê de wê ew gûharîn wê ku wê bi wê bibê wê êdî wê li şûna viçika bêhvilê wê xwûn newê. Wê li herikina xwûnê di rayan de wê mîz ne herikê. Wê, li şûna rondikan wê viçik wê newê.

Wê hertimî wê bo wê ahengê û dewrûdayima wî ya fizioojikî wê ahengek di nava şilekê, germê û madeya dihê hildan de wê bibê. Ev jî wê, di wê temenê de wê di awayekê de wê, weke aliyekê wê yê giring wê xwe bide dîyarkirin. Di aslê xwe de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê, di nava wê de wê weke aliyekê wê yê giring wê rewşa şilekê wê xwe di wê temenê de wê, bikê temenê wê rewşa hebûna zindiyî a domandina wê de bê.

Hipokrat wê dema ku wê ji hizrên empedokles wê sûdwergirê wê di warê tégînek humoral a funksiyonist de bê. Wê di wê temenê de wê, bixwezê ku ew çerçoveya fizioojiyê wê bi başkirinê û awayên dermankirinê re wê li wê bihizirê û wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Wê di wê temenê de wê çerçoveyek xwezayî a başkirinê û fahmkirinê ku wê werênê ser ziman bê. Di aslê xwe de wê, mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê di çerçoveya tégîna hûmoral a patalojikî de wê, di awayekê de wê rewşa darmankirinê wê bi wê re wê li wê bihizirê. Di wê temenê de wê, li ser wê re wê, dema ku wê rewşên dermankirinê wê werina hizirkirin wê di wê çerçoveya tégînê de wê li wê were hizirkirin.

Di mijara nexweşiyê û başkirinê de wê, di awayekê de wê, tégînên nû wê bi demê re wê derkevin. Wê tégîna bijîşk û filosof di zikhevdu de wê li ser temenekê zanînê wê pêşkeve û wê derkeve li pêş,

Di demên helenî û piştî wê re de wê, hin bi hin wê, aliyekê din ê nexweşî û hwd wê rû bidê. Rewşûên epidemikî wê di aslê xwe de wê di awayekê de wê, nîşanaka tiştê bin. Ber ku em wê nîşanaka wê werênina ser ziman pêşî em li ser temenê wê bihizirin. Wê her demê de wê şerên mazin bin û di wan de wê bi hezaran kes wê bîn kuştin. Wê cendekê wan ê mirî wê li ser rûyê ardê bimênê û wê birizê û ankû wê bêhnê wê belev bikê. Ev jî wê bê sedema nexweşiyên girseyî ên epidemikî. Di wê temenê de wê, ev mijar wê di serdemên kevnera wê bi zêdeyî wê balê bikişênê û wê li ser wê bê hizirkirin. Di wê temenê de wê, di nava hizrên hipokrat de wê tégînên ku em dikarin di wê çerçoveyê de fahmbikin wê bibin.

Wekî din wê ev rewş wê berî zayinê heta li dora du-hezaran salan wê di awayekê de wê weke di temenê korbankirinê de wê, sawal wê bîn korbankirin û wê li deverên beyer wê werina hiştin. Wekî din wê cendekê mirovên mirî wê, li ser latên biilind wê bîn hiştin ku ew birizê û ankû sawalên mazin wê bixwûn. Wê di wê temenê de wê ev jî wê weke awayekê din ê ku wê bê temenê nexweşiyên epidemikî.

Wekî din wê mirov dikarê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê di wê temenê de wê li mesopotamiya wê di awayekê de wê hê di demên kevn ên zû de wê ev pîrsgirêk wê were kifşkirin û wê têngîna binaxkirina cendekan di qabran de wê were pêşxistin. Ev wê di awayekê de wê weke aliyekê ku wê piştî wê weke kevneşopîyek gelemperî û pîroz jî wê xwe bi temen bikê û wê werê ser ziman. Di wê temenê de wê mînaq wê piştî wê re wê, êdî wê, cendek wê li derve newina hiştin piştî mirinê.

Di dewama wê de lê wê weke aliyekê wê yê din jî lê wê, mijare pêşilêgirtina nexweşiyên epidemîkî wê di nava demê de wê li wê were hizirkirin ku wê çawa wê were pêşilêgirtin. Mijarên weke paqijiyê, baş xwearin xwarinê, li xwe baş nerînê û hwd wê di wê temenê de wê weke aliyna bergir wê bi demê re wê pêşkevin û wê derkevina li pêş. Di awayekê din de jî wê tiştêkê din jî wê bê sedema wê hizir wê, bi mijara binardkirina cendekan re ku wê weke sedem wê xwe bide dîyarkirin wê rewşa derketina bêhnê a ji cendekên ku ew piştî mirinê derdikeve bê. Wê di wê temenê de wê ev jî wê êdî wê bi wê re wê, mirov bo ku ew bêhnê ji holê rakin wê di cih de wê, ew wê, cendekên mirovên mîrî wê binaxbikin di qabran de. Çand û kevneşopa goristanan wê di dewama wê de wê êdî wê di wê temenê de wê pêşkeve û wê derkeve li pêş.

Çand û kevneşopîya goristanan wê ji pêwîstîyek jîyanî wê di wê temenê de wê pêşkevê û wê derkeve li pêş. Ev jî wê bi wê re wê êdî wê di nava jîyanê de wê, xwe bi wê re wê bide çêkirin. Têngîna binardê û serardê wê bi wê re wê, di awayekê de wê bê temenê têngîna 'tabaqayên binard û serardê ku wê hebin wê bibê. Mînaq têngîna 'heft tabaqayên dûnyayî' wê di wê temenê de wê bibê. Ev jî wê di wê temenê de wê, têngîna binaerdkirinê a cendekan wê piştî wê bi mitolojikî wê bê temenê fahmkirinê ku mirov bi wê bawer bikê ku mirov wê bi wê herê dûnya binardê. Di wê temenê de wê, dema ku wê dûnya binardê wê bihizirê wê ya seraerdê a azmana jî wê bihizirê. Di wê çerçoveyê de wê li ser têngîna bin û ser re wê, bilindbûn û binbûnê wê bihizirê. Wê di wê temenê de de wê ev wê piştî wê bi epistemolojikî wê bê temen û awayekê hizirkirinê ê bi sazûmanî ku mirov wê di wê çerçoveyekê de wê adilandinekê zêhnî û zanînî wê bi wê re wê di mejiyê xwe de wê çêbikê. Ev rewş wê, di dewama wê de wê, êdî wê di awayekê de wê bina temenê hizirkirinê jîyanî.

Di aslê xwe de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijara têngîna tendurustê wê ne tenê ji aliyê nexweşiyê ve lê ji aliyên weke yên

têgîna kalbûnê, mirin û hwd ve jî wê li ser wê re wê bê hizirkirin. Wê di wê temenê de wê mirov wê li wê bihizirê ku wê çawa wê van wê ji holê rabikê. Wê di wê temneê de wê minaq wê têgînên weke “mirov li dînyayê pîr dibê lê piştî çû bihuştê wê weke ku ew dixwezê wê bigihijê ciwaniyekê ku ew bixwezê’ jî wê di wê temenê de wê bê hizirkirin û wê di serîyan de wê bicih bibê.

Di wê temenê de wê dema ku mirov wê li ser wê temenê jîyanê wê bihizirê wê di wê temenê de wê di temenê jîyankirinê, rengê jîyankirinê û hwd de wê di awayekê de wê bidest hizirkirina li wê bihizirê. Li xwarin û vexwarina xwe wê bihizirê. Wê di wê temenê de wê bi demê re wê çî bixwê wê encamên wê di xwe de wê dibînê. Ev jî wê bi wê re wê li ser çanda xwarinê re wê bê temenekê hizirkirinê a di çerçoveya xwe baş hîskirinê de.

Di mijara xwarinê de wê ya ku mirov dixwezê bixwê wê, di wê temenê de wê, weke aliyekê ku wê ji du aliyan ve wê mirov dikarê wê fahmbikê. Aliyek wê bi rewşa pêwîstîniya jîyanî û jîyankirinê ve girêdayî bê. Aliyê din jî wê di wê temenê de ji aliyê derûnî û hwd ve ku wê çawa wê xwe bi wê re wê baş hîsbikê wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov bi wê bihizirê bê.

Di wê çerçoveya çanda xwarinê de wê di aslê xwe de wê, di awayekê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê, mirov wê çî çawaya û çawa li mirov dihêt û ankû li mirov nayêt wê bi wê re wê li wê bihizirê. Ev jî wê di wê çerçoveyê de wê, di destpêkê de wê li ser rewşên xwarinê re wê bi têgînek dermanî hizirkirina li wê di wê temenê de wê di awayekê de wê di mejîyan de wê pêşkeve. Li ser rewşa xwarinê re di çerçoveya dermanî de hizirkirin wê di wê çerçoveyê de wê bê sedema wê ku wê mirov dema ku wê xwe baş hîsnekê û ankû weke nexweş bê wê di wê temenê de wê, ‘kijan xwarin wê li mirov were’ û ankû wê ‘kijan xwarin wê baş bê bo nexweşiyê’ an jî wê weke ‘kijan xwarin wê mirov ji rewşa nexweşiyê xilas bikê’ wê weke aliyna ku wê di wê temenê de wê li wê were hizirkirin bê.

Di mijara nexweşiyê û xwarinê û têkiliya wê ya bi wê rengê a ku wê bibê wê di aslê xwe de wê di awayekê pîrralî de wê pêşkeve û wê xwe bide dîyarkirin. Di wê temenê de wê, awayekê bi sazûmanî de ku wê sibehê, nîvro û êvarî wê xwarinê weke sê danan wê bixwê wê bi wê re wê li wê bihizirê. Ev wê, di temenekê de wê weke aliyekê ku wê xwe bi wê re wê baştirin wê hîsbikê wê bi wê re wê bibê. Di temenê ‘têrbûnê’ û ankû ‘birçîbûnê’ de wê di wê rengê de wê, ew wê di awayekê din de jî

wê were hizirkirin. Mınaq kesekê ku ew demek dirêj xwarinê nexwe wê tirsra mirinê, û ankû bi gelek awayên din wê rewşên weke bi ajoyî wê xwe bi wan re wê bidina dîyarkirin. Wê di wê temenê de wê xwe têrkirin wê bi derûnê wê ji aliyekê ve wê weke aliyekê têrkirina gîyanî û ankû rûhî jî bê. Di wê temneê de wê ev aliyên wê ên bi mirov û ankû zinditiya mirov re wê di awayekê de wê xwe bide dîyarkirin.

Di aslê xwe de wê di dewama wê de wê pêşkeve ku wê mirov wê, di wê temenê de wê bihizirê ku ´mirov têr bê, xwarina xwe dayimî bixwê û li meyizênê wê baş bê´ wê di wê temenê de wê weke hêstek xort a vajî ya nexweşiyê wê bi wê re wê xwe bi mirov re wê bide pêşxistin. Ev wê weke aliya ku wê temenê têtîniya mirov wê biafirênin.

Mirov wê, di wê temenê de wê, bi demê re wê, fêrî wê bibê ku wê kîjna xwearin wê li mirov were û kîjan warin wê ne baş bê. Wekî din ku mirov çawa xwearinê bixwê û ankû di kijan awa û radê de xwarinê bixwê. Di wê temenê de xwe di awayekê ´formî´ û ankû ´darêjkî´ de girtinê jî wê bi wê re wê were hizirkirin. Di nava têtîna tendustritiya demên klasik ên roma de wê weke bi têtîna ´dîyatê´ û hwd re wê ev wê weke aliyekê ku wê di çerçoveya têtîna tendurustê de ku wê li wê were hizirkirin bê.

Di aslê xwe de wê, di wê temenê de ew mijara li xwe meyizendinê û ankû ya xwe baş gihandina li sazûmanaka xwarinê wê di wê temenê de wê weke temenekê jîyanê wê were dîtin. Derûniya bi xwarinê a di wê temenê de wê, di awayekê de wê pîr zêde wê, li mirov wê serwer bibê. Piştî ku mirov gihişt wê têtîne wê di nava wê têtîne de wê bikê ku ew xwe bigihêne adilaneke zêhnî û zanînî li ser rewşên xwarin xwarinê û li xwe meyizendinê û hwd re. Di wê çerçoveyê de wê ev wê, êdî wê weke aliyekê tendurustî jî wê were dîtin. Di serdemên kevnera de wê di wê temenê de wê hizirkirinê bi xwarinê wê pîr zêde wê, pêşkevin. Mınaq bi epikur şagirtên wî re wê têtîna hazgirtinê wê di temenê de ku wê li ser zanînê re wê bikin ku ew bigihênina wê, di temenê wê de wê aliyekê ajoyî ê ku em dikarin di wê temenê de jî bi wê fahmbikin wê hebê. Ev têtîna hazzî wê di nava hizrên filosofên kurd û yên herêmê ên din de jî wê di awayekê de wê weke ku mirov dibînê wê derkeve li pêş. Di wê temenê de wê xweşbûn, xwe hîskirin û di wê temenê de xwe gihandina rehetiyek bi derûnê û rûhê û hwd re wê di awayekê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê li wê bihizirê bê.

Di rewşa nexweşiyê û têtîna wê de wê, dikarê ji gelek aliyan ve wê fahmbikê. Mınaq mirov dema ku xwe rehet hîsnekê. Baş nebînê, êşek li deverek wê de hebê û ankû weke van rewşekê bijî wê di wê temenê de

wê bigihênê têgîna nexweşîyê. Gotina nexweşîyê wê di kurdî de wê çerçoveya wê ya têgînî û wateyî wê pirr zêde wê berfireh bê. Di wê temenê de wê rewşên weke yên bi fizîkî û ne fizîkî jî wê bikê nava xwe. Wekî din wê rewşên weke di deverê laş de êşek hebê û nebê jî wê bikê nava xwe. Weke van gelek rewşên din mirov dikarê werênê ser ziman. Lê ya tendurustê di kurdî de wê tenê wê rewşên weke yên ku mirov di awayekê de ne nexweş bê, û yan jî nexweş bê ku mirov ne baş bê û bi êş bê wê hilde li nava xwe.

Di wê temneê de ew di awayekê din de jî wê dikarê wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê mijara fahmkirine nexweşîyê wê bi morfolojikî û etîmolojikî wê di awayekê de wê dikarê wê werênê ser ziman. Di aslê xwe de wê karibê gelek rewşên ku mirov bi wê rengê hizirbikê û bijî bi wê re wê werênê ser ziman. Gotina tendurustê ji du aliyan ve wê dikarê werênê ser ziman. Ji aliyê baş ve û ji aliyê ne baş ve gotina tendurustê dikarê fahmbikê. Ji aliyê baş ve wê dema ku mirov ne xwediyê nexweşîyekê bê, êşek di laşê mirov de nebê, rehet bê û hwd wê bi xwe re wê werênê ser ziman. Ev wê weke bi têgîan tendurustiyek baş re wê karibê were ser ziman. Lê bi aliyê ne baş re jî wê dema ku mirov li wê bihizirê wê di wê temenê de wê dema ku mirov ne baş bê, di laş de êş hebê û hwd wê karibê wê werênê ser ziman. Ev jî wê ji aliyekê tendurustiyek nebaş ve wê karibê wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê di awayekê de wê dikarê wê weke aliyekê wê yê giring wê di serî de wê bi wê re wê fahmbikê.

Têgîna nexweşîyê û ankû nexweşneyênê wê di wê temenê de wê, di nava van herdû aliyan de wê, bibê. Wê mirov wê hertimî bo ku ew di çerçoveya aliyê tendurustiyê baş de bigirê wê di nava hewldanê de bê. Wê xwe ji rewşên birindarkirinê, nebaşbûnê û hwd ên biêş wê dûrbigirê. Wê di wê temenê de wê di demên berê de wê di çerçoveya baweriyên xwe de wê bikê ku ew xwe bigihênê wê aliyê baş.

Di nava têgînên weke yên tendurustî, minaq weke ya hindî a 'ayurveda'yî de ku mirov bi hizirê wê di wê temenê de wê li ser temen û awayê jîyanê ku wê temenê wê başbûn û nebaşbûnê wê weke faktorek ku ew dide dîyarkirin wê li wê were hizirkirin wê di wê temenê de wê ew wê were fahmkiirin. Di wê çerçoveyê de bo ku mirov xwe ji rewşên nexweşîyê xilas bikê û ankû biparêzê wê li ser awayê jîyanê û hwd re wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê.

Mijara nexweşîyê wê di wê temenê de wê, kombînasyona wê ya di nava jîyanê de wê li ser temenê domandina jîyanê û di wê de gihiştina

rewşek baş û rehet re wê were dîtin û fahmkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê di serî de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Di nava jîyanê de wê berê mirov wê hertimî wê bi aliyê jîyanê jîyankirinê ve bê. Wê di wê temenê de wê bi fîzîkî û ne fîzîkî û hwd wê li ber xwe bide di temenê wê jîyankirinê û parastina wê de. Wê di wê temenê de wê temenê xwe parastinê, xwearinê û sitargehan û hwd wê di wê temenê de wê bi hevdu re di ahengekê de wê bo wê pêşbixê. Li ser wê re wê di awayekê de wê di nava jîyanê de wê li wê bihizirê. Di mijara jîyanê û jîyankirinê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê, tendurustî wê wateyek wê ya din jî wê di wê temenê de wê li ser esas û temenê baş jîyankirinê bê. Wê armanca wê jî wê di wê temenê de wê xwediyê fahmkirin û wateyan bê.

Di çerçoveya fahmkirina têgîna tendurustê de wê di demên felsefeyê ên kevnera de wê hizirkirinên li wê ku wê çawa wê di temenekê baş û xwezayî de wê temenê wê yê jîyanî wê were fahmkirin wê bi wê re wê li wê bihizirê. Di nava wê de wê, rêyîên başkirinê û bi wê re ên fahmkirinê wê li wan wê were hizirkirin û pêşxistin. Hizirkirinên di nava jîyanê de wê di wê temenê de ku wê bibin wê di çerçoveya jîyanê jiyankirinê de bê. Wê di wê rengê de wê mijara jîyanê û tendurustê wê di wê temenê de wê bi etîmolojikî û morfolojikî wê di nava hevdu de û ankû di zikhevdû de wê hebê û wê derbas bibê. Wê di wê temenê de wê di awayekê de wê di serî de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman. Di mijara jîyane û başîya jîyanê de wê li wê were hizirkirin. Di çerçoveya têgîna tendurustê û temenê wê yê fahmkirinê ê bi jîyanê re wê di wê temenê de wê di awayekê de wê ew wê bibê.

Di dewama wê de mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê demên kevnera wê bi rengên hizirkirinên bi sazûmanî ên li ser têgîna jîyanê û başîya jîyanê û ji rewşên nexweşî xilaskirina jîyanê û hwd re wê bi wê re wê bê hizirkirin. Pêşî wê ev wê di wê temenê de wê di awayekê gelemper li ser dîtbariyê re wê bibê. Piştî jî wê di awayekê de wê di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring xwe di dewama wê de wê weke bi rewşên din ên jîyanî re wê bide diyarkirin. Aqil wê di wê temenê de wê di temenê parastina jîyanê de bi rengên weke pêşxistina têgînên tendurustî û hwd re wê, encamên xwe wê bi demê re wê bide çêkirin û wê di dewama wê de wê, pêşxistina wan bi sazûmanak hizirkirinê a li gorî jîyanê wê bide çêkirin û diyarkirin.

Abdusamet Yigit, kurdistan, cizira bota, sale 2011..

